

Program opracowali:

Dr hab. Anna Jedynak, mgr Tadeusz Walkiewicz

Recenzenci:

Prof. dr hab. Stefan Symotiuk, mgr Ryszard Walkiewicz

Informacje o autorach programu:

dr hab. ANNA JEDYNAK adiunkt w Zakładzie Logiki w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego. Ma ponaddwudziestoletnie doświadczenie dydaktyczne jako akademicki nauczyciel logiki, historii filozofii, metodologii nauk i techniki pracy umysłowej. Dawniej także popularyzator filozofii w ramach działalności Uniwersytetu Otwartego.

mgr TADEUSZ WALENTOWICZ starszy wykładowca w Zakładzie Filozofii Międzywydziałowej Katedry Historii i Teorii Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Wykłada historię filozofii, prowadzi seminaria z estetyki. Jest nauczycielem filozofii i etyki w liceach ogólnokształcących. Propagator wiedzy o filozofii: wykładowca w Uniwersytecie Otwartym, Czytelni Naukowej Ursynowskiej Biblioteki Publicznej.

Na podstawie §4 ust. 1 rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r. w sprawie warunków i trybu dopuszczania do użytku szkolnego programów nauczania z zakresu kształcenia ogólnego oraz warunków i trybu dopuszczania do użytku szkolnego podręczników i zalecania środków dydaktycznych (Dz. U. Nr 14, poz. 130 i Nr 41, poz. 416) dopuszczam do użytku szkolnego program nauczania pod tytułem: **Edukacja filozoficzna w gimnazjum. Program nauczania dla gimnazjum**, autorstwa Anny Jedynak, Tadeusza Walentowicza, przeznaczony dla gimnazjum.

Numer dopuszczenia DKW-4014-79/00

ISBN 83-02-07493-4

© Copyright by Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna
Warszawa 2001

SPIS TREŚCI

1. WPROWADZENIE DO PROGRAMU	4
A. Znaczenie edukacji filozoficznej młodszej młodzieży	4
B. Charakterystyka programu	4
2. CELE EDUKACJI FILOZOFICZNEJ	7
A. Cele ogólne	7
B. Cele szczegółowe	7
3. TREŚCI PROGRAMOWE	11
DZIAŁ I. Poznawanie świata	11
I. Jak poznajemy świat	11
II. Inne źródła ludzkich przekonań	11
III. Filozofia a nauka	11
IV. Prawda	12
DZIAŁ II. Język	12
I. Język jako dobrodziejstwo i niebezpieczeństwo	12
II. Błędy logiczne w wypowiedziach	12
III. Argumentacja w dyskusji i erystyka	12
DZIAŁ III. Świat wokół nas	12
I. Istnienie	12
II. Przestrzeń	13
III. Zmiana i czas	13
DZIAŁ IV. Kim jestem	13
I. Człowiek na tle świata przyrody	13
II. Człowiek w społeczeństwie	13
DZIAŁ V. Wartości i postawy życiowe	14
I. Odpowiedzialność moralna człowieka za własne czyny	14
II. Różne wzory osobowe	14
III. Spory w etyce	15
IV. Cel i sens życia	15
V. Wartości estetyczne	15
DZIAŁ VI. Filozofia i kultura antyczna	16
I. Cechy umysłowości starożytnych Greków i Rzymian, które umożliwiły im stworzenie kultury śródziemnomorskiej	16
II. Filozofia starożytnej Grecji	16
III. Inne osiągnięcia kultury starożytnej Grecji i Rzymu	16
4. REALIZACJA TREŚCI PROGRAMOWYCH	17
A. Filozofia jako ścieżka edukacyjna	17
B. Metody nauczania	17
C. Sposób realizacji poszczególnych treści programowych w klasach I-II	19
D. Sposób realizacji lekcji filozofii w klasie III	44
– Ogólne uwagi o lekcjach filozofii w klasie III	44
– Sposób realizacji treści programowych w klasie III	44
5. PRZEWIDYWANE OSIĄGNIĘCIA UCZNIÓW	51
6. INDEKS POJEĆ, PROBLEMÓW I NAZWISK	52
7. PROPOZYCJE LEKTUR DLA UCZNIÓW I DLA NAUCZYCIELI	58

1. WPROWADZENIE DO PROGRAMU

A. ZNACZENIE EDUKACJI FILOZOFICZNEJ MŁODSZEJ MŁODZIEŻY

W polskich szkołach edukacja filozoficzna młodzieży zaczyna się już w pierwszej klasie gimnazjum jako ścieżka edukacyjna, realizowana przez tych nauczycieli, którzy do własnego programu włączają odpowiednie treści tej ścieżki. Na dalszych etapach edukacji (zwłaszcza w liceum ogólnokształcącym) filozofia może być nauczana w szerszym zakresie jako osobny przedmiot. Gimnazjalny program filozofii należy zatem traktować jako propedeutyczny. W żadnym razie nie można go uznać za wyczerpujący.

Znaczenie edukowania młodzieży w zakresie filozofii jest ogromne, filozofia bowiem stanowi, z historycznego punktu widzenia, rdzeń kultury europejskiej, źródło najbardziej podstawowych pytań, problemów, pojęć, które ogromnie wpłynęły na naukę (a przez naukę i na technikę), sztukę, religię, a także na systemy prawne i polityczne. Cała wielokierunkowo ukształtowana kultura europejska ma w filozofii swoją podstawę, a także ciągle żywą inspirację. Edukacja, która nie uwzględniałaby tak podstawowego składnika wykształcenia, musiałaby być uznana za niepełną.

Młodzież gimnazjalna, najczęściej w wieku 13-15 lat, jest szczególnie predestynowana do stawiania pierwszych kroków w poznawaniu elementarza filozoficznego: jest to wiek, w którym człowiek osiąga już pewną zdolność do abstrakcyjnego myślenia, opanowuje emocje, wyraźniej uświadamia sobie różnicę między światem rzeczywistym a pozornym, wytworzonym przez fantazję (swoją lub daną mu z zewnątrz). Ma też jakiś zasób wiedzy z różnych dziedzin. Z reguły zetknął się ze sztuką, dysponuje również pewnym doświadczeniem osobistym. Jednocześnie jest to człowiek ogromnie chłonny i poszukujący, a rutyna i przyzwyczajenie nie zniszczyły w nim ani naturalnej skłonności do dziwienia się, ani wrażliwości i spontaniczności. A zatem jest to wiek, w którym łatwo rozbudzić i pogłębić intelektualne zainteresowania, a człowiek jest podatny na edukację filozoficzną.

Realizacja takiego zamierzenia, jakim jest edukacja filozoficzna, wymaga spełnienia pewnych warunków. Są nimi przede wszystkim: odpowiedni program edukacyjny oraz odpowiednio przygotowani pedagodzy, a także – przeznaczenie na filozofię właściwej ilości czasu w ogólnym programie nauczania. W proponowanym programie nauczania, oprócz przewidzianych do realizacji treści filozoficznych, nauczyciele znajdą obszernie wskazówki dotyczące samego sposobu realizacji, a także zalecenia bibliograficzne.

Wyrażamy nadzieję, że ten program nauczania, twórczo uzupełniany przez korzystających z niego i współpracujących ze sobą nauczycieli, będzie dobrym punktem wyjścia do edukacji filozoficznej kolejnych roczników młodszej młodzieży.

B. CHARAKTERYSTYKA PROGRAMU

Program otwierają ogólne cele kształcenia filozoficznego w gimnazjum, opracowane zgodnie z *Podstawą programową kształcenia ogólnego w sześciolletniej szkole podstawowej i gimnazjum*. Omówione obszerniej cele szczegółowe, przypisane do kolej-

nych modułów treści programowych, są przytoczone dwukrotnie: najpierw zebrane bezpośrednio po celach ogólnych, a następnie – przy omawianiu realizacji poszczególnych modułów. Przy projekcie każdej lekcji poświęconej treściom filozoficznym jest wymieniony szczegółowy cel, w jakim ma ona być przeprowadzona.

Treści kształcenia zostały ujęte w sześciu następujących działach:

- I. Poznawanie świata
- II. Język
- III. Świat wokół nas
- IV. Kim jestem
- V. Wartości i postawy życiowe
- VI. Filozofia i kultura antyczna.

Treści są przedstawione w sposób hasłowy, sygnalizujący problemy do omówienia. Zgodnie z *Podstawą programową...* filozofia ma być nauczana w sposób problemowy, bez uwzględnienia historii filozofii. Wyjątek stanowi filozofia i kultura antyczna.

Rozdział „Realizacja treści programowych” składa się z trzech części. Pierwsza pokazuje, w jakim trybie należy wprowadzać zajęcia z filozofii. Druga charakteryzuje różne sposoby prowadzenia lekcji filozofii, zależnie od ich celu. Trzecia omawia realizację konkretnych treści. Cały materiał został podzielony na moduły. Moduł obejmuje treści, które winny być zrealizowane łącznie, w czasie jednej godziny lekcyjnej lub – jeśli przeznacza się na nie więcej czasu – przez tego samego nauczyciela, podczas lekcji niezbyt od siebie odległych w czasie. Moduły ponumerowano, aby ułatwić nauczycielom poszczególnych przedmiotów rozdzielenie pomiędzy siebie zajęć z filozofii. Przy każdym z nich podano przedmiot (lub kilka do wyboru), w którego ramach jest przewidziana realizacja danych treści, szczegółowy cel przeprowadzenia zajęć i czas przeznaczony na ich realizację.

Realizację omówiono obszernie z dwóch powodów. Po pierwsze, nauczania filozofii podejmują się nauczyciele nie mający przygotowania filozoficznego. Po drugie, zaproponowane treści są całkiem poważne (błahych bowiem w filozofii nie ma). Z powodzeniem można by niniejszy *Program* omawiać w sposób pogłębiony z bardziej zaawansowanymi adeptami filozofii. Szczególnych umiejętności wymaga przekazanie takich treści w sposób dostosowany do wieku gimnazjalistów. Stąd nacisk położony na realizację wynika z naszej troski o przystępność przedstawienia treści. Przedstawiamy szczegółowe sugestie, jak mogą wyglądać lekcje. Ponieważ chodzi nie tylko o przekazanie uczniom wiedzy, lecz także o wyrobienie pewnych umiejętności i dyspozycji, niezmiernie ważny na tych lekcjach jest dialog. Zaproponowano pytania, od jakich może wychodzić nauczyciel, by zainicjować ten dialog. Są to pytania dość proste, które mogą się zdawać raczej odległe od filozofii (np. w jakie zmysły jest wyposażony człowiek, w jaki sposób zyskuje się autorytet, w jakim kierunku chciałbyś się rozwijać). Uczniowie mogą być gotowi do podjęcia takich właśnie problemów. Rzeczą nauczyciela jest pokazanie, jak z rozstrzygnięć takich kwestii rodzi się filozofia.

Przewiduje się, że treści programowe zostaną zrealizowane w dwóch pierwszych latach nauki w wymiarze około 60 godzin lekcyjnych łącznie. Ponieważ filozofia nie jest w gimnazjum odrębnym przedmiotem, lecz międzyprzedmiotową ścieżką edukacyjną, treści te będą realizowane przez nauczycieli innych przedmiotów na ich lekcjach. *Program* jest pomyślany tak, aby realizacja danych treści nie zakładała wcześniejszej znajomości innych. Będą one zapewne realizowane w rozproszeniu. Ma to pewne oczywiste wady. Uczniowie mogą nie być świadomi powiązań między poszczególnymi treściami filozoficznymi ani specyfiki poznania filozoficznego. Widzimy tu dwa środki zaradcze:

1. Podręcznik dla uczniów *Filozofia. Podręcznik dla gimnazjum*, autorstwa Anny Jedynak i Tadeusza Walentowicza, wydany przez WSiP S.A. w 2000 r., w którym główne problemy filozoficzne zostały wyraźnie sformułowane, a poszczególne treści – uporządkowane i powiązane ze sobą. Młodzież powinna dysponować podręcznikiem od samego początku nauki w gimnazjum. Można go zamawiać w sprzedaży wysyłkowej pod bezpłatnym numerem 0-800-220-555.

2. Przeznaczenie na filozofię w III klasie, po zakończeniu realizacji poszczególnych treści, 12 godzin z czasu pozostawionego do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy, w czasie których nastąpiłoby zebranie i uporządkowanie wprowadzonych wcześniej treści filozoficznych. Będzie to dobra okazja do sprawdzenia, co osiągnięto już w wymaganym stopniu i zakresie, a co może jeszcze trzeba uzupełnić. W czasie zajęć podsumowujących szczególną uwagę należy zwrócić na najogólniejsze treści filozoficzne. Po przedstawieniu sposobu realizacji treści programowych omawiamy zatem lekcje porządkujące materiał w III klasie. Mogą one być zakończone testami. W *Programie* zamieszczono propozycje testów. Przedstawiamy też spodziewane osiągnięcia uczniów. *Program* zamyka indeks występujących w nim pojęć filozoficznych, problemów i nazwisk oraz wykaz zalecanych lektur dla uczniów i bibliografię dla nauczycieli.

2. CELE EDUKACJI FILOZOFICZNEJ

A. CELE OGÓLNE

Program przewiduje realizację trojakiemu rodzaju celów ogólnych.

Pierwsza grupa celów dotyczy kształtowania w uczniach pewnych pożądaných cech osobowości. Cele te obejmują:

1. Rozbudzenie zainteresowania filozofią.
2. Pogłębienie samoświadomości.
3. Rozwinięcie krytycyzmu filozoficznego.
4. Kształtowanie refleksyjnej postawy wobec rzeczywistości.
5. Rozbudzenie wrażliwości na wartości poznawcze, etyczne i estetyczne.

Druga grupa celów ogólnych dotyczy wiedzy, jaką powinien przyswoić sobie uczeń w wyniku edukacji filozoficznej:

1. Wiedza o podstawowych problemach filozoficznych, zwłaszcza:
  - a) o problemach istnienia,
  - b) o poznawaniu rzeczywistości,
  - c) o języku i komunikacji,
  - d) o człowieku w aspekcie etycznym, antropologicznym i historycznym,
  - e) o sztuce i twórczości artystycznej.
2. Znajomość pojęć filozoficznych.
3. Znajomość wybranych nurtów, kierunków i szkół filozoficznych w starożytnej Grecji oraz znajomość w bardzo ogólnym zarysie całokształtu kultury antycznej.

Trzecia grupa celów dotyczy umiejętności, jakie uczeń winien opanować. Są to:

1. Umiejętność logicznego myślenia.
2. Umiejętność dostrzegania i artykułowania problemów.
3. Umiejętność wolnego od emocji i bezstronnego rozważania problemów.
4. Umiejętność dyskusowania w celu wspólnego ustalenia prawdy.
5. Umiejętność dostrzegania więzi łączących pozornie odległe zagadnienia (np. z zakresu wiedzy humanistycznej i wiedzy przyrodniczej).

B. CELE SZCZEGÓŁOWE

Realizacji szczegółowych celów kształcenia filozoficznego służyć mają poszczególne moduły programowych treści filozoficznych. Numery tych celów są zarazem numerami odpowiednich modułów. Same moduły przedstawiono w części „Sposób realizacji poszczególnych treści programowych w klasach I-II”; tam też, przy każdym z nich, wymieniono powtórnie odpowiedni cel szczegółowy.

1. Uświadomienie uczniom:
  - a) jakimi zmysłami dysponuje człowiek,
  - b) jak zmysły ludzkie współdziałają ze sobą,
  - c) jak pojęcia kształtują się pod wpływem doświadczenia.
2. Rozważenie wspólnie z uczniami, jakie są granice doznań zmysłowych.
3. Rozważenie z uczniami, jaki jest związek między doświadczeniem zmysłowym a wiedzą naukową.

4. Uświadomienie uczniom:
  - a) jakie funkcje pełni rozum w aktywności poznawczej człowieka,
  - b) jaka jest rola rozumu w nauce, filozofii i religii.
5. Ukazanie różnicy między wnioskowaniami zawodnymi a niezawodnymi.
6. Uświadomienie uczniom, że im bogatsze treściowo wnioski wyciągamy z danych przesłanek, tym większe ryzyko błędu.
7. Uświadomienie uczniom:
  - a) istnienia intuicji,
  - b) jej roli w formułowaniu ocen i w podejmowaniu decyzji.
8. Zapoznanie uczniów z klasycznymi stanowiskami w zakresie teorii poznania oraz z poglądami na temat przedmiotu poznania.
9. Uświadomienie uczniom:
  - a) co to jest autorytet,
  - b) jaka jest jego rola i jak wpływa na człowieka.
 Zachęta do uznawania autorytetów na podstawie rozumnej ich oceny.
10. Rozbudzenie krytycyzmu wobec utartych poglądów.
11. Uświadomienie uczniom:
  - a) szerokiej gamy ludzkich emocji,
  - b) wpływu emocji na przekonania.
 Pobudzenie uczniów do refleksji nad własnymi emocjami i ich wpływem na przekonania.
12. Przedstawienie uczniom różnic i powiązań występujących między nauką a filozofią.
13. Uświadomienie uczniom:
  - a) zasadniczego znaczenia terminów „prawda” i „fałsz” ,
  - b) różnych sposobów użycia słowa „prawda”.
 Przedstawienie klasycznej koncepcji prawdy na tle innych koncepcji.
14. Uświadomienie uczniom :
  - a) różnych rodzajów i funkcji wypowiedzi,
  - b) związku języka z przekonaniami jego użytkowników,
  - c) różnych niebezpieczeństw tkwiących w języku.
15. Rozważenie różnic między językiem mowy, językiem pisma i językiem elektronicznych środków przekazu.
16. Wyczulenie uczniów na logiczną poprawność wypowiedzi.
17. Uświadomienie uczniom, że różnice zdań mogą wynikać z różnego rozumienia terminów. Nauka prowadzenia konstruktywnego dialogu.
18. Wyjaśnienie podstawowych pojęć ontologii.

Wyróżnienie człowieka jako bytu samoświadomego.

Rozważenie, na czym polega tożsamość przedmiotu.

Charakterystyka klasycznych stanowisk ontologicznych.
19. Uświadomienie uczniom:
  - a) skomplikowanej natury przestrzeni, jednego z dwóch (obok czasu) podstawowych wymiarów istnienia,
  - b) różnorodnego użycia pojęć odnoszących się do przestrzeni,
  - c) zależności różnych koncepcji przestrzeni od stopnia rozwoju cywilizacji (pożądana współpraca historyka).
20. Uświadomienie uczniom istnienia różnych typów zmian.

Rozważenie, co jest przemijalne, a co ponadczasowe.

Prezentacja klasycznych stanowisk: determinizmu, teleologii i indeterminizmu.

Refleksja nad subiektywnymi odczuciami upływu czasu.

Wskazanie obiektywnych miar czasu.

Refleksja nad wartością czasu w życiu człowieka.

21. Rozważenie z uczniami, w czym ludzie są podobni do zwierząt.
22. Rozważenie z uczniami:
  - a) natury i funkcji ludzkich emocji,
  - b) ich wpływu na nasze życie,
  - c) ich historycznej zmienności.
23. Prezentacja poglądów na pochodzenie człowieka.
24. Rozważenie z uczniami:
  - a) cech swoiście ludzkich,
  - b) jedności gatunku ludzkiego.
25. Rozważenie z uczniami:
  - a) powodów zróżnicowania ludzi,
  - b) dyskryminacji na tle odmienności.
26. Rozważenie z uczniami:
  - a) na czym polega godność osoby ludzkiej,
  - b) jakie prawa przysługują osobie.
27. Pogłębienie świadomości uczniów w kwestii:
  - a) roli wspólnot w życiu społecznym,
  - b) własnej przynależności do różnych wspólnot,
  - c) historycznych korzeni niektórych wspólnot.
28. Ukazanie roli tradycji w życiu społecznym.
Pogłębienie świadomości uczniów, w jakich tradycjach uczestniczą.
Rozważenie przyczyn i spodziewanych skutków globalizacji.
29. Rozważenie roli religii w życiu człowieka.
Wdrażanie uczniów do dialogu na tematy religijne mimo ewentualnych różnic światopoglądowych.
30. Rozważenie z uczniami:
  - a) na czym polega dobro wspólne i dobro jednostki,
  - b) jakie są między nimi zależności.Prezentacja klasycznych stanowisk: indywidualizmu i kolektywizmu.
31. Rozważenie, jak można regulować stosunki międzyludzkie.
32. Rozważenie na różnych przykładach, na czym polega rozwój i regres.
33. Rozważenie z uczniami:
  - a) na czym polega rozwój człowieka,
  - b) jakie są indywidualne i społeczne warunki rozwoju.
34. Rozważenie na przykładach, zwłaszcza historycznych
  - a) jakie są warunki i mechanizmy rozwoju społeczeństw,
  - b) jakie bywały przyczyny regresu i upadku społeczeństw.
35. Rozważenie, jaki może być kres ludzkiej historii:
  - a) spowodowany przez samych ludzi,
  - b) spowodowany przez przyrodę.
36. Uwrażliwienie uczniów na moralne aspekty ludzkich działań.
Wskazanie możliwości oceny działań według skutków i według intencji.
37. Uświadomienie uczniom dwuznaczności słowa „odpowiedzialność”.
Odróżnienie odpowiedzialności od odpowiedzialnej postawy.
38. Rozważenie z uczniami:
  - a) czym jest wolność człowieka,
  - b) jaki ma związek z odpowiedzialnością moralną.

39. Uświadomienie uczniom społecznej roli wzorów osobowych.
Uwrażliwienie uczniów na to, jakie przyjmują wzory osobowe.
40. Uświadomienie uczniom różnicy między sporami o cele i o środki.
Przekazanie im umiejętności odróżniania celów od środków.
41. Uświadomienie uczniom różnicy między etyką reguł a etyką sytuacji.
Rozważenie argumentów za i przeciw każdej z nich.
42. Rozważenie z uczniami, na czym polegają:
  - a) konflikty wartości,
  - b) hierarchie wartości.
 Uświadomienie uczniom ich własnej hierarchii wartości.
43. Prezentacja klasycznych stanowisk etycznych, ukształtowanych ze względu na wybór najważniejszych wartości.
44. Rozważenie różnych możliwych celów i sensów życia, zwłaszcza roli dobra, piękna i prawdy.
Rozbudzenie u uczniów postawy refleksyjnej wobec własnego życia.
45. Rozważenie z uczniami:
  - a) w jaki sposób reaguje się dzisiaj z reguły na ból, cierpienie i śmierć,
  - b) jak można pomóc cierpiącym i osobom w żałobie.
46. Rozważenie z uczniami, co to jest sztuka i dzieło sztuki.
Rozbudzenie zainteresowania twórczością artystyczną.
47. Rozważenie z uczniami:
  - a) co to jest piękno,
  - b) jakie jest jego źródło.
 Prezentacja klasycznych stanowisk w kwestii natury piękna.
48. Prezentacja różnych sposobów rozumienia formy dzieła sztuki.
Rozważenie na przykładach:
  - a) form różnych dzieł sztuki,
  - b) różnic między tymi formami.
49. Rozważenie z uczniami:
  - a) czym jest twórczość i odtwórczość,
  - b) kto to jest twórca i odtwórca.
 Zachęta do działalności twórczej.
50. Rozważenie z uczniami:
  - a) czym jest przeżycie estetyczne,
  - b) czym różni się od innych ludzkich emocji.
 Pobudzenie uczniów do refleksji nad własnymi przeżyciami estetycznymi.
51. Rozważenie funkcji dzieł sztuki.
52. Przekazanie uczniom wiedzy o cechach umysłowości starożytnych Greków i Rzymian.
53. Zapoznanie uczniów z głównymi problemami, dyscyplinami, poglądami i pojęciami filozoficznymi, ukształtowanymi w starożytnej Grecji.
54. Zapoznanie uczniów:
  - a) z postaciami najwybitniejszych filozofów greckich,
  - b) z najważniejszymi greckimi szkołami filozoficznymi.
55. Zapoznanie uczniów z wielkimi osiągnięciami starożytnych Greków i Rzymian w różnych dziedzinach kultury (poza filozofią).

3. TREŚCI PROGRAMOWE

DZIAŁ I. POZNAWANIE ŚWIATA

I. Jak poznajemy świat

1. Doświadczenie

Rodzaje zmysłów. Zależności między zmysłami. Względność i subiektywność postrzeżeń. Złudzenia zmysłowe. Podział rzeczywistości na dostępną i niedostępną zmysłom. Wpływ przekonań na postrzeżenia. Doświadczenie jako podstawowe źródło wiedzy o świecie.

2. Rozum

Przetwarzanie danych dostarczonych przez zmysły. Dociekliwość – zdziwienie, ciekawość i stawianie pytań. Wnioskowanie i poprawność wnioskowań. Rozpatrywanie problemów wykraczających poza doświadczenie (filozofia, nauka, religia). Rola rozumu w aktywnym poznawaniu rzeczywistości i działaniu.

3. Intuicja

Różnica między intuicją a intelektem. Subiektywność intuicji. Ocena intuicji w różnych dziedzinach poznania i działania.

4. Klasyczne stanowiska teoriopoznawcze

Jak poznajemy: empiryzm, racjonalizm i intuicjonizm. Przypadki konfliktu między władzami poznawczymi. Co poznajemy: realizm i idealizm teoriopoznawczy.

II. Inne źródła ludzkich przekonań

1. Autorytet

Pojęcie autorytetu i sposób zyskiwania go. Pozytywna i negatywna rola autorytetu. Czy wybór autorytetu jest świadomy i kontrolowany? Czy można obejść się bez autorytetów?

2. Rozpowszechnione poglądy zdroworozsądkowe, przejmowane nieświadomie i bezkrytycznie

Przykłady poglądów zdroworozsądkowych. Związki zdrowego rozsądku z nauką i filozofią. Ocena zdrowego rozsądku. Subiektywność, zmienność i względność poczucia oczywistości. Wzbudzanie krytycznej postawy wobec oczywistości.

3. Przekonania warunkowane emocjami

Czym są emocje? Rodzaje emocji. Wpływ poszczególnych typów emocji na przekonania. Przykłady myślenia życzeniowego. Rzeczywistość a fikcja. Ocena takich przekonań.

III. Filozofia a nauka

1. Różnice

Rodzaj pytań. Metoda. Rezultaty dociekań. Wartość i znaczenie nauki i filozofii.

2. Powiązania

Podejmowanie w inny sposób podobnych problemów. Wyodrębnianie nauk z filozofii. Filozofia czerpie z dorobku nauk. Filozofia ocenia ze swej perspektywy naukę. Możliwość nadużycia nauki i filozofii w szkodliwych celach. Odpowiedzialność uczonych i filozofów.

IV. Prawda

1. Ocena wypowiedzi w terminach prawdy i fałszu
2. Różne sposoby użycia słowa „prawda”
3. Klasyczna koncepcja prawdy na tle innych koncepcji
4. Prawda absolutna i względna
5. Czy prawda jest stopniowalna?

DZIAŁ II. JĘZYK

I. Język jako dobrodziejstwo i niebezpieczeństwo

1. Rodzaje i funkcje wypowiedzi

2. Język a przekonania

Wpływ języka na percepcję. Język jako narzędzie myślenia. Związek między sposobem mówienia a przekonaniem. Możliwość kształtowania cudzych przekonań przez dobór wyrażenia (manipulacja, propaganda). Rola wyrażenia o zabarwieniu emocjonalnym. Inne niebezpieczeństwa tkwiące w języku (kłamstwo, oszustwo, szum informacyjny).

3. Język mowy a język pisma

Różnice między językiem mowy a językiem pisma. Wpływ telewizji i komputerów na język.

II. Błędy logiczne w wypowiedziach

Wypowiedzi pozbawione sensu. Wypowiedzi wieloznaczne. Przeinaczenie sensu.

III. Argumentacja w dyskusji i erystyka

1. Skąd biorą się różnice zdań

2. Rodzaje sporów

Dyskusje werbalne i rzeczowe. Cele dyskusji: wspólne ustalenie prawdy, zwycięstwo w sporze, skłonienie partnera do podjęcia pewnych decyzji.

3. Sztuka prowadzenia konstruktywnego dialogu

Trudności we wspólnym ustalaniu prawdy: niezdolność uważnego słuchania, trudność życzliwego słuchania i rozumienia cudzej argumentacji, kłopoty z przekonującym przedstawieniem własnych poglądów, niezdolność wyrobienia sobie zdania w omawianej kwestii. Chwyty erystyczne, stosowane w sporach o rację, a nie o prawdę. Podstawowe zasady prowadzenia negocjacji.

DZIAŁ III. ŚWIAT WOKÓŁ NAS

I. Istnienie

1. W jaki sposób mówimy o istnieniu

Pojęcia: byt, niebyt, istnienie, rzeczywistość. Różnica między światem rzeczywistym a fikcyjnym. Różnica między bytem a pozorem.

2. Różne sposoby istnienia

Czy istnieją i czy w taki sam sposób istnieją różne rodzaje bytów, jak np. rzeczy, ludzie, Bóg, inne istoty niematerialne, zjawiska fizyczne i psychiczne, właściwości rzeczy, czynności ludzi, liczby, przedmioty fikcyjne? Czy pewne rodzaje bytów są niemożliwe bez innych?

3. Czy przedmiot jest tym samym bytem, czy już innym, gdy:

Płynie czas. Zmieniają się właściwości tego przedmiotu. Zmieniają się jego części składowe. (W szczególności dotyczy to zachowania tożsamości człowieka w sytuacji upływu czasu, zmiany wyglądu i charakteru, utraty pamięci, przeszczepu narządów).

4. Klasyczne stanowiska ontologiczne

Materializm i idealizm. Monizm, dualizm i pluralizm.

II. Przestrzeń

1. Pojęcia służące porządkowaniu przestrzeni

2. Odnoszenie tych pojęć do różnych dziedzin ludzkiej działalności

3. Różne poglądy na naturę przestrzeni

Czy przestrzeń jest skończona? Czy istnieje ona niezależnie od rzeczy? Starożytna i nowożytna wizja przestrzeni. Wpływ odkryć naukowych i wynalazków na koncepcje przestrzeni.

III. Zmiana i czas

1. Rodzaje zmian

2. Co podlega, a co nie podlega zmianom

3. Poglądy na naturę zmian

Konieczność, celowość i przypadek w przyrodzie, w życiu jednostek i społeczeństw. Klasyczne stanowiska: determinizm, indeterminizm, teleologia.

4. Poglądy na naturę czasu

Obiektywny wymiar czasu; czas przyrody i społeczeństwa. Subiektywny sposób odczuwania upływu czasu. Starożytna i nowożytna wizja czasu.

DZIAŁ IV. KIM JESTEM

I. Człowiek na tle świata przyrody

1. Biologiczne uwarunkowania człowieka

Cielesność, fizjologia, niezbywalne potrzeby życiowe. Emocje: ich funkcja, możliwość ich kształtowania i kontroli. Czy i w jakim zakresie można się nimi w życiu kierować.

2. Poglądy na pochodzenie człowieka

Kreacjonizm. Ewolucjonizm i przełomowe zmiany w kształtowaniu się gatunku ludzkiego.

3. Jedność gatunku ludzkiego

Cechy swoiście ludzkie: zdolności intelektualne, język i różne formy komunikacji, świadomość historyczna, zdolność do tworzenia kultury (nauka, sztuka, filozofia, religia, technika, instytucje życia społecznego), poczucie moralności, odpowiedzialności i obowiązku, poczucie wspólnoty ogólnoludzkiej.

4. Zróżnicowanie gatunku ludzkiego

Powody zróżnicowania: płeć, wiek, wykształcenie, rasa, narodowość, język, tradycja kulturowa, religia. Brak tolerancji dla odmienności (rasizm, nacjonalizm) i ich konsekwencje społeczne.

II. Człowiek w społeczeństwie

1. Osoba i jej godność; prawa człowieka

Wyjątkowość i niepowtarzalność każdej jednostki ludzkiej. Prawa człowieka. Przestrzeganie ich we współczesnym świecie.

2. Wspólnoty ludzkie

Rodzaje wspólnot (rodzina, klasa, szkoła, zakład pracy, sąsiedztwo, kościół, społeczeństwo, naród, ludzkość). Wspólnoty negatywne, np. gangi przestępcze, sekty. Różne rodzaje więzi międzyludzkich i ich wartość.

3. Znaczenie tradycji

Tradycja jako podstawa kształtowania ważnych wspólnot i określania tożsamości jednostek. Tradycja a nowatorstwo. Lokalne tradycje a globalizacja.

4. Dobro wspólne a jednostkowe

Co jest dobre dla jednostki, a co dla społeczności? Czy dobro wspólne i jednostkowe wspierają się, czy są w opozycji, czy nie wpływają na siebie wzajemnie? Klasyczne stanowiska: indywidualizm i kolektywizm. Rywalizacja i konkurencja – dobre i złe strony.

5. Sposoby regulacji relacji międzyludzkich

Siła. Prawo. Zasady moralne. Ich nietożsamość, np. totalitaryzm – prawo przeciw moralności.

6. Rozwój jednostek i społeczeństw

Zmiana a rozwój i regres. Co powoduje rozwój i regres jednostek i społeczeństw? Czy można planować rozwój? Mechanizmy przeobrażeń w historii. Czy technika i cywilizacja sprzyjają rozwojowi potencjału ludzkiego, czy stoją mu na przeszkodzie?

7. Ku czemu zmierza ludzkość

Dotychczasowe kierunki rozwoju ludzkości. Czy rozwój może postępować nieskończenie, czy jego ceną jest późniejsza destrukcja, kres i zmierzch? Jaki może być kres ludzkiej historii? Czy ludzkości grożą katastrofy? Odpowiedzialność za środowisko naturalne.

DZIAŁ V. WARTOŚCI I POSTAWY ŻYCIOWE

I. Odpowiedzialność moralna człowieka za własne czyny

1. Moralne aspekty ludzkich zachowań

Złe i dobre skutki. Złe i dobre intencje.

2. Odpowiedzialność i odpowiedzialna postawa

Powszechna odpowiedzialność jako obowiązek przewidywania moralnych skutków własnych czynów i takiego planowania działań, by te skutki były dobre. Odpowiedzialna postawa jako dążenie do wypełniania tego obowiązku.

3. Wolność jako warunek odpowiedzialności

Czy uwarunkowania genetyczne, środowiskowe, historyczne itp. ograniczają naszą wolność i zmniejszają odpowiedzialność? Czy powinny mieć wpływ na wymiar kary dla przestępców? Odpowiedzialność w okolicznościach nadzwyczajnych (śmierć, ból, wojna).

4. Co sprzyja kształtowaniu odpowiedzialnej postawy

Wiedza o tym, co jest moralne. Zdolność przewidywania skutków własnych działań. Wrażliwość i intuicja moralna (sumienie).

II. Różne wzory osobowe

1. Pozytywne wzory osobowe

Święci, artyści, uczeni, bojownicy, politycy, społecznicy, filantropi. Czy warto ich naśladować? Czy mają wpływ na ludzi?

2. Wzory negatywne

Przyczyny ich popularności. Sposoby przeciwdziałania.

III. Spory w etyce

1. Odróżnienie sporów o cele od sporów o środki

2. Etyka reguł i etyka sytuacji

Czy zasady mają obowiązywać bezwyjątkowo, czy też z uwzględnieniem konkretnej sytuacji. Zasada „cel uświęca środki”. Zasada „mniejszego zła”. Złota Zasada.

3. Konflikty wartości i spory o hierarchię wartości

4. Klasyczne stanowiska w etyce, ukształtowane ze względu na wybór naczelných wartości: egoizm, altruizm, hedonizm, epikureizm, utylitaryzm, stoicyzm

IV. Cel i sens życia

1. Dążenie do dobra, piękna, prawdy

Dlaczego dobro, piękno, prawda od wieków pociągały ludzi. Jak można w nich uczestniczyć:

- kreować je (czynić dobro, tworzyć piękno, odkrywać prawdę)
- chronić je i przekazywać
- doceniać je jako odbiorca?

Jak się je narusza:

- przez destrukcję (krzewienie zła, brzydoty, fałszu)
- przez zaniechanie (brak przeciwdziałania destrukcji, brak zainteresowania)?

2. Co to jest szczęście

Na czym polega szczęście? Czy zdarza się, że pogoń za szczęściem odwodzi od niego? Czy każdy jest odpowiedzialny za własne szczęście, czy jest ono zależne od okoliczności?

3. Jak radzić sobie z bólem, cierpieniem i śmiercią

Poglądy stoików i Epikura. Pogląd chrześcijański. Spotykane dziś różne postawy wobec śmierci i nieszczęścia. Czy to prawda, że cierpienie uszlachetnia?

V. Wartości estetyczne

1. Sztuka

Sztuka jako wytwór artysty. Różne rodzaje dzieł sztuki, ich wspólne właściwości. Sztuka jako umiejętność tworzenia artystycznego. Czy jest to tworzenie według reguł, czy bez reguł? Czy można się go nauczyć?

2. Piękno

Jakiego rodzaju przedmioty są piękne? Czy różni ludzie, różne kultury i epoki tak samo pojmują piękno? Czy piękno jest w nas, czy w rzeczach? Klasyczne stanowiska: obiektywizm i subiektywizm.

3. Forma dzieła sztuki

Co to jest forma? Czy wszyscy ludzie dostrzegają w dziełach sztuki takie same formy? Od czego zależy sposób postrzegania formy?

4. Twórczość i odtwórczość

Jakie działania są twórcze? Czy twórczość jest tylko ludzką aktywnością? Czy przyroda tworzy? Czym się różni twórczość od odtwórczości? Czy możemy mówić o twórczości seryjnej? Jaką wartość przedstawia twórczość dla samego twórcy?

5. Przeżycie estetyczne

Na czym polega przeżycie estetyczne? Czym się różni od innych ludzkich emocji? W jakich warunkach może nastąpić? Czy można się uczyć przeżywania estetycznego?

6. Funkcje dzieła sztuki

Wywoływanie przeżyć estetycznych u odbiorców. Wywoływanie różnych innych uczuć. Usuwanie pewnych nagromadzonych emocji. Rozwijanie wyobraźni i wewnętrznej swobody u odbiorców. Oddziaływanie wychowawcze – budowanie osobowości, kształtowanie postaw moralnych, rozpowszechnianie jakiejś postawy ideowej.

DZIAŁ VI. FILOZOFIA I KULTURA ANTYCZNA

I. Cechy umysłowości starożytnych Greków i Rzymian, które umożliwiły im stworzenie kultury śródziemnomorskiej

II. Filozofia starożytnej Grecji

1. Wezwanie: „Poznaj samego siebie”. Główne problemy, dyscypliny, poglądy i pojęcia filozoficzne, ukształtowane w starożytnej Grecji

Problemy: natura świata zewnętrznego, sposoby poznawania świata, natura człowieka, cel i sens życia, funkcjonowanie społeczeństwa, natura i działanie Absolutu. Dyscypliny: logika, ontologia, epistemologia, aksjologia, a w jej obrębie etyka i estetyka. Poglądy: koncepcja przyrody żywej i przyrody mechanicznej, materializm, idealizm, realizm, empiryzm, racjonalizm, sceptycyzm, relatywizm, hedonizm, epikureizm, stoicyzm, koncepcja sztuki naśladowczej i sztuki natchnionej.

Pojęcia: filozofia, mędrzec, sofista, dusza, wolność, tworzywo świata, byt, atom, idea, substancja, forma, materia, Absolut, natura, kosmos, logos, harmonia, dobro, piękno, prawda, dzielność etyczna.

2. Najwybitniejsi filozofowie greccy i ich poglądy, najważniejsze nurty i szkoły

Filozofia przedsokratejska. Sokrates, Platon, Arystoteles. Filozofia epoki hellenistycznej (stoicyzm, epikureizm, sceptycyzm; z udziałem Rzymian).

III. Inne osiągnięcia kultury starożytnej Grecji i Rzymu

Osiągnięcia w zakresie początków nauk szczegółowych, literatury i sztuki, form współżycia społecznego i rządzenia państwem.

4. REALIZACJA TREŚCI PROGRAMOWYCH

A. FILOZOFIA JAKO ŚCIEŻKA EDUKACYJNA

W czasie dwóch pierwszych lat nauki powinny zostać zrealizowane wszystkie filozoficzne treści programowe. Mają być one przekazywane przy okazji lekcji innych przedmiotów. Od nauczycieli, ewentualnie dyrekcji, będzie zależać, w jakiej kolejności będą realizowane treści filozoficzne. Kolejność poszczególnych działów nie jest tak istotna, jak kolejność poszczególnych zagadnień w obrębie jednego działu. Nawet jeśli w toku realizacji zostanie naruszona struktura *Programu*, to niektóre treści nie powinny być dzielone, lecz omawiane łącznie: w czasie jednej lekcji bądź jeśli przewiduje się, iż zabiorą więcej czasu – jako jedna całość, z tym samym nauczycielem, w niewielkim odstępnie czasu. Treści, które nie powinny być dzielone, ujęte są w ramach modułów. Każdy moduł przypisany jest do jakiegoś nauczanego w gimnazjum przedmiotu (lub do kilku przedmiotów – do wyboru).

Zdarza się, że jedno zagadnienie jest rozdzielone pomiędzy nauczycieli różnych przedmiotów. Do propozycji tych nie należy podchodzić w sposób sztywny – może być tak, że ktoś chce zrealizować pewne zagadnienia, adresowane do nauczyciela innego przedmiotu.

Przewidujemy, że po zrealizowaniu treści programowych w sposób rozproszony w ciągu dwóch pierwszych lat nauki, w III klasie 12 godzin lekcyjnych z czasu zarezerwowanego do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy przeznaczony na lekcje filozofii, porządkujące, systematyzujące i utrwalające zrealizowany materiał.

B. METODY NAUCZANIA

Podstawowe metody nauczania zagadnień filozoficznych to:

1. Wykład nauczyciela. Dotyczy to tych tematów, na które uczniom należy przekazać pewną wiedzę, wprowadzić nową terminologię, scharakteryzować postacie filozofów. Przykłady takich zagadnień: filozofia w starożytnej Grecji, filozofia a nauki szczegółowe, błędy logiczne w wypowiedziach.

2. Pytania kierowane przez nauczyciela do klasy, mające na celu pobudzenie do refleksji. Są to proste pytania, na które odpowiedź można przewidzieć, np.: W jakie zmysły jesteśmy wyposażeni? Które z nich są najważniejsze? Czy wszyscy ludzie uważają za piękne te same przedmioty? Czy liczby istnieją w ten sam sposób, co rzeczy? Usłyszawszy odpowiedzi, nauczyciel pokazuje, jak rozwiązanie jednych problemów rodzi następne, i stawia dalsze pytania.

Rolą nauczyciela jest ukazanie, że pewne całkiem proste kwestie stanowią punkt wyjścia do rozważania poważnych zagadnień filozoficznych, jak sposoby poznawania świata czy problem obiektywności piękna. Jest to również okazja do ukazania, jakie znaczenie ma stawianie pytań w kształtowaniu osobistego światopoglądu i w faktycznym rozwoju filozofii. Uczniowie prowadzeni są przez nauczyciela na „z góry upatrzone pozycje”. Nauczyciel wytycza kierunek ich rozważań, ale rozważania uczniowie prowadzą samodzielnie. Do nauczyciela należy również podsumowanie rozważań.

3. Pytania, na które odpowiedź jest sprawą otwartą, na przykład: Czy słuszna jest zasada wyboru mniejszego zła? Czy dobrze jest ufać intuicji? Na czym polega szczęście?

Mają one pobudzić do samodzielnego myślenia, ukazać, że na te same pytania mogą padać różne odpowiedzi, a także uczyć uzasadniania własnego stanowiska i zrozumienia dla odmiennych stanowisk. Ważne jest, aby uczniowie skłaniający się do odmiennych odpowiedzi na pytania nauczyciela podejmowali dyskusję między sobą i próbowali uzasadniać swoje stanowiska. Nauczyciel nie może być stroną w takim sporze, a już na pewno jego rolą nie jest pouczanie uczniów, jakie są „właściwe” odpowiedzi. Jego zadaniem jest inspirowanie do zabierania głosu oraz ukazywanie konsekwencji poszczególnych stanowisk, ich słabych i mocnych punktów oraz ocena argumentacji uczniów.

Nauczyciel ukazuje również, że klasyczne stanowiska filozoficzne wzięły swój początek właśnie z różnych odpowiedzi na kwestie, jakie teraz rozważają uczniowie; że podobnie się te stanowiska kształtowały w historii filozofii, jak teraz w klasie. Klasa staje się miniaturą środowiska filozoficznego. Uczniowie widzą na własnym przykładzie, jak kształtowały się różne poglądy filozoficzne. Nauczyciel formułuje pytania możliwie jak najprościej i motywuje do zabierania głosu. Użyteczne w tym celu bywa ilustrowanie różnych problemów przykładami z życia – uczeń chętniej i z większą łatwością rozstrzyga dany problem odnośnie do konkretnej sytuacji niż w sposób ogólny. Potem nauczyciel może zapytać, czy tak samo jest w podobnych, innych sytuacjach, czy tak jest zawsze. Powinny się pojawić przykłady, przytaczane przez uczniów.

Na niektóre swoje pytania nauczyciel może usłyszeć dość szczegółowe odpowiedzi. Do niego należy wtedy uogólnianie tego, co dzieci przedstawiają na przykładach czy w szczegółach. W miarę nabywania przez nie pewnego wyrobienia filozoficznego można się spodziewać, że będą próbować same udzielać odpowiedzi coraz ogólniejszych. Należy je do tego zachęcać i wspierać w podejmowaniu takich prób.

Nauczyciel winien promować nie tylko aktywność, ale i jakość argumentacji. Jego zadaniem jest również ukazywanie uczniom konsekwencji przyjętych przez nich rozwiązań, zwłaszcza gdy są to konsekwencje trudne do przyjęcia. Ta forma lekcji powinna dotyczyć szczególnie tych treści, które obejmują przedstawienie klasycznych stanowisk filozoficznych w pewnych kwestiach. Nauczyciel powinien przedstawić krótko znane z historii filozofii sposoby rozstrzygania zadanych uczniom pytań.

Czasem chodzi tylko o to, by uczniowie zdali sobie sprawę z pewnych zjawisk czy zyskali samoświadomość w pewnych kwestiach (takie są na przykład zajęcia poświęcone roli autorytetu czy roli tradycji). Niekoniecznie trzeba przy takiej okazji zadawać uczniom wszystkie zaproponowane tu pytania. Te pytania to pretekst, by zaczęli oni wyrażać swoje myśli na dany temat, to sposób zaktywizowania ich. Jeśli wystarczą tylko niektóre z pytań, aby uczniowie zaczęli się wypowiadać tak, że umożliwią nauczycielowi wygłoszenie istotnego podsumowania, to nie ma potrzeby zadawać pozostałych pytań.

4. Eksperymenty. Rozstrzygnięcie pewnych problemów można zilustrować za pomocą eksperymentu, np. problem, czy wszyscy ludzie postrzegają te same formy w rzeczach czy dziełach sztuki. Odpowiedź negatywną można zilustrować, demonstrując odpowiednie rysunki (np. rysunek sześcianu, gdzie nie wiadomo, która z dwóch równoległych ścian jest bliższa obserwatora). Można zaaranżować sytuację ilustrującą złudzenia zmysłowe; można przekonywać się eksperymentalnie, czy istotnie użycie w argumentacji wyrażen o zabarwieniu emocjonalnym podnosi jej skuteczność itp. Nie zaznaczamy takich możliwości w dalszym tekście; urozmaicenie lekcji eksperymentami pozostawiamy inwencji nauczycieli.

Dokładniejsze informacje na temat nauczania filozofii w gimnazjum zamieszczono w publikacji Anny Jedynak *Filozofia w gimnazjum. Poradnik metodyczny dla nauczycieli*, WSiP S.A., Warszawa 2001.

C. SPOSÓB REALIZACJI POSZCZEGÓLNYCH TREŚCI PROGRAMOWYCH W KLASACH I – II

DZIAŁ I. POZNAWANIE ŚWIATA

I. Władze poznawcze człowieka

1. Doświadczenie

Moduł 1

(biologia)

Ce l: uświadomienie uczniom

- a) jakimi zmysłami dysponuje człowiek,
- b) jak zmysły ludzkie współdziałają ze sobą,
- c) jak pojęcia kształtują się pod wpływem doświadczenia.

Cz a s r e a l i z a c j i: 45 min.

Pytamy: W jakie zmysły wyposażony jest człowiek? Czy wszystkie są dla nas równie ważne? Do których z nich mamy największe zaufanie? Które zmysły mogą się wzajemnie kontrolować, a które nie? Wspólnie z uczniami wybieramy kilka pojęć będących w częstym użyciu, aby rozważyć, w jaki sposób i na podstawie jakich postrzeżeń zostały one ukształtowane. Przeprowadzamy porównanie ludzkich zmysłów ze zmysłami zwierząt wyraźnie różniących się pod tym względem od nas (np. ryb elektrycznych, nietoperzy). Czy zwierzęta o odmiennie funkcjonujących zmysłach, np. pies, „mówiłyby” językiem podobnym do naszego?

Moduł 2

(fizyka lub biologia)

Ce l: rozważenie wspólnie z uczniami, jakie są granice doznań zmysłowych.

Cz a s r e a l i z a c j i: 30 min.

Pytamy: Czy wszelka rzeczywistość jest dostępna zmysłom? Czego nigdy nie doświadczymy zmysłowo? Z jakiego powodu? Odróżniamy zjawiska przekraczające próg naszej wrażliwości od tego typu rzeczywistości, która zasadniczo nie jest poznawalna zmysłowo. Pytamy dalej: Czy zmysły zawsze informują nas trafnie o rzeczywistości? Skąd biorą się złudzenia zmysłowe? Przedstawiamy przykłady sytuacji, w jakich doznajemy złudzeń zmysłowych, sytuacji świadczących o względności i subiektywności postrzeżeń oraz sytuacji, w których treść postrzeżeń zależy od uprzednio powziętych przekonań, emocji, nastawienia itp. Pytamy o inne podobne przykłady. Podkreślamy, że wyjaśnienie takich sytuacji wymaga zdystansowania się od poznania zmysłowego.

Moduł 3

(fizyka, chemia lub biologia)

Ce l: rozważenie z uczniami, jaki jest związek między doświadczeniem zmysłowym a wiedzą naukową.

Cz a s r e a l i z a c j i: 30 min.

Rozważamy różne przykłady zdań, występujących w naszej specjalności. Wyróżniamy wśród nich zdania spostrzeżeniowe, uogólnienia i teoretyczne prawa. Uprzypatniamy uczniom, że pewne zdania, które przywykliśmy uważać za zdające sprawę ze spostrzeżeń, wcale takie nie są. Przedstawiamy związek teoretycznych praw nauki z doświadczeniem: są one kształtowane na jego podstawie; mają tłumaczyć i umożli-

wiać przewidywanie tego, co bezpośrednio postrzegamy; doświadczenie przemawia za nimi lub przeciwko nim. Jest więc ono jednym z podstawowych źródeł i kryteriów prawdziwości wiedzy. Z drugiej strony prawa nauki wykraczają poza doświadczenie: mówią o tym, czego nie można sprawdzić bezpośrednio. Ukazujemy historyczne przykłady konkurencyjnych teorii, które sformułowane były na podstawie tych samych doświadczeń i miały tłumaczyć te same zjawiska (np. ruch Słońca względem Ziemi tłumaczyła i geocentryczna, i heliocentryczna teoria).

2. Rozum

Moduł 4

(język polski)

Cel: uświadomienie uczniom

- a) jakie funkcje pełni rozum w aktywności poznawczej człowieka,
- b) jaka jest rola rozumu w nauce, filozofii i religii.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Czy wszystkiego, o czym można pomyśleć, można też bezpośrednio doświadczyć? Czy istnieją takie sądy, o których prawdziwości jesteśmy przekonani, choć nie postrzegamy tego, o czym one mówią? Czy możesz przytoczyć odpowiednie przykłady? Dlaczego jesteśmy przekonani o ich prawdziwości?

Zwracamy uwagę na rolę rozumu w poznaniu tego, czego nie doświadczamy bezpośrednio. Ukazujemy jego rolę w przetwarzaniu danych dostarczonych przez zmysły. Jako funkcje rozumu przedstawiamy: pamięć, kojarzenie, selekcję postrzeżeń, kształtowanie pojęć, formułowanie sądów i pytań, wnioskowanie, uzasadnianie twierdzeń, planowanie eksperymentów, podejmowanie decyzji. Ukazujemy, że nauka, filozofia i religia opierają się na zdolności rozumu do rozpatrywania problemów wykraczających poza bezpośrednie doświadczenie. Podkreślamy znaczenie zdziwienia i dociekliwości w rozumowym poznaniu rzeczywistości.

Moduł 5

(matematyka)

Cel: ukazanie różnicy między wnioskowaniami zawodnymi a niezawodnymi.

Czas realizacji: 45 min.

Na przykładzie dowolnych matematycznych rozumowań (jak rozwiązywanie zadań czy dowodzenie twierdzeń) ukazujemy uczniom, że w matematyce prawdziwość przyjętych założeń gwarantuje prawdziwość konkluzji. Pokazujemy na przykładach, że wiele wnioskowań, przeprowadzanych w życiu codziennym, nie ma tej cechy: mimo prawdziwości przesłanek wniosek może być fałszywy. Wprowadzamy rozróżnienie: „wnioskowanie niezawodne” i „wnioskowanie zawodne”. Prosimy o ocenę przykładów różnych wnioskowań. Wskazujemy, że niekiedy ujawnienie przemilczanych założeń i dodanie ich do przesłanek przekształca wnioskowanie zawodne w niezawodne. Uczniowie próbują rekonstruować ukryte założenia wnioskowań zawodnych. (To samo powinni próbować robić, prowadząc dyskusje na innych lekcjach, zwłaszcza języka polskiego. Pożądane są refleksje dotyczące tego, co takiego milcząco założył oponent w dyskusji, że obstaje przy wątpliwym wniosku).

Moduł 6

(biologia, fizyka lub chemia)

Cel: uświadomienie uczniom, że im bogatsze treściowo wnioski wyciągamy z danych przesłanek, tym większe ryzyko błędu.

Czas realizacji: 15 min. (Może się odbyć łącznie z modułem 3).

Zwracamy uczniom uwagę, że na podstawie tych samych przesłanek można wyciągnąć albo wnioski bogate w treść, lecz wątpliwe, albo też wnioski pewniejsze, lecz niosące treść mniej istotną. Podajemy przykłady. Wskazujemy, że konflikt ten występuje w nauce.

3. Intuicja

Moduł 7

(język polski)

Cel: uświadomienie uczniom

- a) istnienia intuicji
- b) jej roli w formułowaniu ocen i w podejmowaniu decyzji.

Czas realizacji: 30 min.

Pytamy uczniów o ich własne doświadczenia w zakresie kierowania się intuicją. Czy intuicja może zastąpić rozum, a rozum intuicję? Z jakimi pytaniami zwracamy się do intuicji, a z jakimi do rozumu? Ukazujemy wartościowanie i podejmowanie pewnych decyzji jako domenę intuicji. Podkreślamy subiektywność intuicji.

4. Klasyczne stanowiska teoriopoznawcze

Moduł 8

(kultura i tradycja)

Cel: zapoznanie uczniów z klasycznymi stanowiskami w zakresie teorii poznania oraz z poglądami na temat przedmiotu poznania.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy, którą z głównych władz poznawczych (rozum, doświadczenie, intuicja) uczniowie uważają za najważniejszą. Zachęcamy do wymiany poglądów i do dyskusji. Pokazujemy, że z różnych odpowiedzi na to pytanie wywodzą się klasyczne stanowiska teoriopoznawcze (empiryzm, racjonalizm i intuicjonizm). Charakteryzujemy te stanowiska. Wskazujemy, że władze poznawcze z reguły nie mogą się wzajemnie zastąpić, a niekiedy pozostają we wzajemnym konflikcie. Pytamy o przykłady konfliktu między nimi; wysuwamy własne sugestie i uzupełniamy wypowiedzi uczniów, przedstawiając niektóre paradoksy starożytnych Greków. Omawiamy kontrowersję w sprawie przedmiotu poznania i przedstawiamy realizm i idealizm teoriopoznawczy.

II. Inne źródła ludzkich przekonań

1. Autorytet

Moduł 9

(język polski)

Cel: 1. uświadomienie uczniom

- a) co to jest autorytet,
- b) jaka jest jego rola i jak wpływa na człowieka,
2. zachęta do uznawania autorytetów na podstawie rozumnej ich oceny.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy (może odpowiedź padnie pod wpływem którejś z lektur omawianych w klasie): Co to jest autorytet? Czym różni się od pozytywnego bohatera czy wzoru do naśladowania? Kto jest twoim autorytetem? Dlaczego? Jak na to zasłużył? Jak zwykle zyskuje się autorytet? Czy można go narzucić albo mieć „z urzędu”? Jak przejawia się

w twoim życiu to, że podlegasz czyjemuś autorytetowi? Czy autorytet wybiera się świadomie? Jakie są dobre i złe strony podlegania autorytetowi? (Szukamy wspólnie z uczniami przykładów z życia społecznego). Jak oceniasz wpływ twoich autorytetów na siebie? Czy można obejść się bez autorytetów? W rezultacie tej dyskusji uczniowie winni uświadomić sobie oddziaływanie autorytetów na nich samych.

2. Rozpowszechnione poglądy zdroworozsądkowe, przejmowane nieświadomie i bezkrytycznie

Moduł 10

(fizyka, historia lub język polski)

Cel: rozbudzenie krytycyzmu wobec utartych poglądów.

Czas realizacji: 45 min.

Punktem wyjścia do tego rodzaju zajęć mogą być: lekcje fizyki czy innych nauk przyrodniczych, kiedy okazuje się, że dawniej oczywiste były poglądy, które obecnie są zarzucone (np. Ziemia jest płaska); że szereg nowych odkryć wydaje się początkowo niezgodnych ze zdrowym rozsądkiem (np. teoria Kopernika); lekcje historii, kiedy okazuje się, że zdroworozsądkowe wyobrażenia i poglądy ludzi z dawnych epok czy innych kultur są często odmienne od naszych; lekcje języka polskiego, gdy lektury przedstawiają różne postawy życiowe bohaterów, dla których odmienne rzeczy są oczywiste i którym zdrowy rozsądek dyktuje odmienne decyzje. Zadajemy zamieszczone niżej pytania, zachęcając do przemyśleń. W razie potrzeby podsuwamy różne przykłady. Prowokujemy ujawnienie różnic w poczuciu oczywistości wśród uczniów.

Jakie przykładowo poglądy uważamy za zdroworozsądkowe? Czy powoływanie się na zdrowy rozsądek jest dobrym argumentem w dyskusji? Czy zgodność z nim jest pożądana, czy dowodzi prymitywizmu? Czy nauka i filozofia powinny się liczyć ze zdrowym rozsądkiem? Czy warto wzbudzać krytyczną postawę wobec oczywistości? (przykłady). Dlaczego poczucie oczywistości jest subiektywne, zmienne i względne? (przykłady). Czy można ufać poczuciu oczywistości? W jakich granicach? (Przykłady).

3. Przekonania warunkowane emocjami

Moduł 11

(język polski)

Cel: 1. uświadomienie uczniom

- a) szerokiej gamy ludzkich emocji,
- b) wpływu emocji na przekonania,

- 2) pobudzenie uczniów do refleksji nad własnymi emocjami i ich wpływem na przekonania.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Co to są emocje, czym różnią się od innych stanów umysłu? Jakie są ich rodzaje? Czy emocje wpływają na nasze myślenie o ludziach i świecie? (Przykłady – np. Arystoteles sądził, że zdziwienie jest przyczyną, dla której ludzie zaczęli filozofować). Czy poszczególne emocje ułatwiają, czy utrudniają poznawanie ludzi i świata? (Np. czy gniew ułatwia moralną ocenę? Czy zainteresowanie ułatwia pracę badawczą?) Co to jest „myślenie życzeniowe”? Czy to prawda, że czasem wierzy się w to, co chce się, aby było? Kiedy tak bywa? (Przykłady). Jakie są tego konsekwencje? Czy to prawda, że „do udręczonej duszy nie dociera żaden argument”? Czy myślenie życzeniowe utrudnia myślenie racjonalne? Co to znaczy „świat fikcji”? Dlaczego się nim zajmujemy? Jaka jest różnica między nim a światem rzeczywistym? Jak ocenić myślenie życzeniowe?

III. Filozofia a nauka

Moduł 12

(fizyka, biologia lub chemia oraz niezależnie kultura i tradycja lub historia)

Cel: przedstawienie uczniom różnic i powiązań występujących między nauką a filozofią.

Czas realizacji: 2 x 45 min., z czego jedna godzina lekcyjna przypada dla nauczyciela którejś z dyscyplin przyrodniczych, a druga – dla nauczyciela tradycji i kultury lub historii. Każdy z nich realizuje ten temat odrębnie, uwypuklając inne wątki.

Przedstawiamy różnice między nauką a filozofią:

- różnice w treści (odmienność problemów);
- różnice w formie (inne standardy uzasadnienia; w nauce ważne są odpowiedzi, w filozofii pytania; w nauce mamy rozstrzygalne problemy, powszechnie uznane rozwiązania, specjalistyczne słownictwo, specyficzne dziedziny badań, w filozofii – odrębne słownictwo różnych tradycji i szkół, nierozstrzygalne problemy, brak obowiązujących rozwiązań);
- odmienność funkcji (nauka: funkcja teoretyczna – wyjaśnianie i praktyczna – przewidywanie, filozofia: zapewnienie orientacji w świecie, wskazanie wartości, wyznaczenie celów życiowych).

Przedstawiamy ich powiązania:

- to, o co dawniej pytała filozofia, o to później w inny sposób – nauki (przykłady takich problemów: budowa materii, granice Wszechświata);
- filozofia jest koniecznym warunkiem powstania i rozwoju nauk (kształtuje dla nich pojęcia, formułuje problemy, próbuje je rozwiązywać, potem pokazuje, jak je uszczegółowić, by kwalifikowały się do badań empirycznych);
- przykłady wyodrębniania się nauk z filozofii (która jednak nadal rozważa na swój sposób problemy podjęte przez nauki szczegółowe) – początki fizyki i chemii w filozofii starożytnej Grecji oraz przykłady późniejsze, np. powstanie psychologii, socjologii czy politologii.

Wskazujemy, dlaczego nauka interesuje filozofa:

- filozofia czerpie z dorobku nauk, choć zarazem wykracza poza niego (np. filozofia traktuje o wartościach, a nauki o nich milczą);
- ujawnia ukryte założenia poszczególnych nauk (np. zasadę przyczynowości);
- ujawnia historyczne i społeczne warunki rozwoju nauki;
- ocenia metody naukowe.

Wskazujemy, że zarówno nauka, jak i filozofia mogą być wykorzystane w szkodliwych celach. Przytaczamy przykłady szkodliwych zastosowań odkryć naukowych (bomba atomowa), przykłady zastosowań dyskusyjnych (klonowanie), przykłady szkodliwych ideologii wyrosłych z filozofii (nazizm). Pytamy o odpowiedzialność uczonych i filozofów.

IV. Zagadnienie prawdy

Moduł 13

(język polski)

Cel: 1. uświadomienie uczniom:

- a) zasadniczego znaczenia terminów „prawda” i „fałsz”,
- b) różnych sposobów użycia słowa „prawda”.

2. przedstawienie klasycznej koncepcji prawdy na tle innych koncepcji.

Czas realizacji: 45 min.

Zwracamy uwagę, że terminy „prawda” i „fałsz” służą ocenie wypowiedzi. Dlaczego jedne wypowiedzi oceniamy jako prawdziwe, inne jako fałszywe? Pytamy o różne sposoby użycia słowa „prawda”. Czy zawsze w podobny sposób przekonujemy, że coś jest prawdą? Ostatecznie powinny zostać odróżnione następujące sposoby użycia słowa „prawda”:

1. to prawda, bo tak jest;
2. to prawda dla mnie, bo ja tak uważam;
3. to prawda, bo zgadza się z innymi wypowiedziami;
4. prawda dzieła literackiego.

Wskazujemy, że każdy z tych sposobów użycia zakłada inną koncepcję prawdy. Charakteryzujemy je, poświęcając najwięcej uwagi klasycznej koncepcji: prawda to zgodność sądu z rzeczywistością (punkt 1.). Podkreślamy, że koncepcja klasyczna jest podstawą wszelkiej działalności naukowej.

Przedstawiamy pozostałe koncepcje:

pragmatyczna: sąd nie jest prawdziwy sam w sobie, ale zawsze dla kogoś, o ile uznanie go jest dla tej osoby użyteczne (punkt 2.);

wewnątrzjęzykowa: zdanie jest prawdziwe, gdy pasuje do ogółu innych zdań (punkt 3.);

prawda jako cecha nie pojedynczych zdań, ale tylko złożonych wypowiedzi; na czym ona polega, co mamy na myśli, mówiąc o prawdzie wyrażonej w dziele literackim, w przypowieści czy w micie? (punkt 4.).

Zachęcamy do refleksji: w jaki sposób ty sam posługujesz się pojęciem prawdy w różnych sytuacjach? Czy potrafisz rozpoznać, kiedy zakładasz klasyczną koncepcję prawdy, a kiedy nie? Podaj przykłady.

Charakteryzujemy pojęcie prawdy absolutnej i względnej. Rozważamy na różnych przykładach, czy dane zdania są prawdziwe w sensie absolutnym, czy względnym. Czy jest możliwa prawda absolutna? Pytamy, czy zdanie może być „trochę” albo „częściowo” prawdziwe; rozważamy różne przykłady.

DZIAŁ II. JĘZYK JAKO NARZĘDZIE MYŚLENIA I KOMUNIKACJI

I. Język jako dobrodziejstwo i niebezpieczeństwo

Moduł 14

(język polski)

Cel: uświadomienie uczniom:

- a) różnych rodzajów i funkcji wypowiedzi,
- b) związku języka z przekonaniem jego użytkowników,
- c) różnych niebezpieczeństw tkwiących w języku.

Czas realizacji: 2 x 45 min.

Pytamy: Czemu służą wypowiedzi językowe? Jakich ich rodzajów możemy wyróżnić ze względu na ich funkcje? Można podsuwać przykłady różnych rodzajów wypowiedzi i ich funkcji. (Opis – przekaz informacji; ocena – wartościowanie; norma, rozkaz – wytyczne działania; życzenie, sugestia – usprawnienie współpracy, pytanie – żądanie odpowiedzi, fikcja literacka – sygnalizowanie pewnych spraw nie wprost, wykrzykniki, przekleństwa – ekspresja emocji itp.).

Wskazujemy na związek między językiem a sposobem postrzegania świata: ludzie postrzegają przede wszystkim to, co potrafią nazwać. Opowiadamy o innych wspólnotach językowych, które mają inne słownictwo i dlatego co innego przyciąga ich uwagę.

Odsyłamy do przykładów bliskich codziennej praktyce: jeśli jedna osoba zna dobrze nazwy marek samochodów, a druga nie, która z nich zauważy więcej różnic w wyglądzie samochodów? Kto z większą dokładnością dostrzeże odcienie kolorystyczne na obrazie: ten, kto zna nazwy pozwalające je odróżnić (karmin, cynober), czy ten, kto zna tylko podstawowe nazwy kolorów (czerwony)? Czy rodzice, którzy nie umieją nazwać poszczególnych muzycznych zespołów młodzieżowych, „słyszą” różnice w stylu ich gry? Pytamy o podobne przykłady.

Wskazujemy, że język jest nie tylko narzędziem komunikacji, ale i myślenia. Zarówno sposób postrzegania rzeczywistości, jak i myślenia o niej, jest w znacznej mierze wyznaczony przez język. Widzimy i myślimy przede wszystkim to, co da się wyrazić w naszym języku.

Ukazujemy związek między sposobem mówienia a przekonaniem ludzi. Uczniowie starają się scharakteryzować sposób mówienia i przekonania w wybranych środowiskach i zastanawiają się nad związkami między nimi. A jak to wygląda w wypadku środków stylistycznych stosowanych przez różnych pisarzy i treści, jakie nam przekazują? Jak te środki kształtują emocje? A jak przekonania? Co zostaje z wierszy, gdy pozbawimy je charakterystycznego stylu? Czy w dyskusji ma znaczenie dobór słownictwa? Jakich słów użyłbyś, zachęcając do obejrzenia filmu babcię, nauczyciela i kolegę? Jaką rolę odgrywają wyrażenia o zabarwieniu emocjonalnym? Zachęcamy uczniów, by krótki tekst, zabarwiony emocjonalnie dodatkowo, „przetłumaczyli” na zabarwiony ujemnie (lub na odwrót). Jak odbiera się „oryginał”, a jak „przekład”? Na czym polega manipulacja? Czy jej skuteczność zależy od doboru słownictwa? Jakie jeszcze niebezpieczeństwa związane są z użyciem języka? (Kłamstwo, oszustwo, szum informacyjny i niezdolność dokonania rozumnej selekcji). Jakie znasz przykłady z historii, kiedy to język służył złej sprawie?

Moduł 15

(język polski)

Cel: rozważenie różnic między językiem mowy, językiem pisma a językiem elektronicznych środków przekazu.

Czas realizacji: 45 min.

Nagrywamy na magnetofon krótką historię, jaką opowiada któryś z uczniów, potem prosimy, aby ktoś inny ją zapisał. Na konkretnym przykładzie przeprowadzamy porównanie żywej mowy i pisma. Pytamy: Czym z reguły różni się język mowy od języka pisma? (Dobór słów, stylu, większa dbałość w piśmie o jasność i spójność wypowiedzi). Wprowadzamy pojęcie kultury epoki elektronicznej. Jak wpływa na rozwój języka telewizja i komputery? (Zmiana słownictwa, szybkości mówienia i kojarzenia, tendencja do skrótowości, do łamania reguł gramatycznych, do zastępowania słów obrazami).

Który z tych trzech rodzajów przekazu najmocniej oddziałuje na emocje odbiorcy? Który wymaga największego trudu przy odbiorze informacji? Który najbardziej stymuluje wyobraźnię? W jakiej formie ty sam najchętniej się wypowiadasz? Dlaczego? A jako odbiorca wolisz czytać, słuchać czy oglądać? Dlaczego?

II. Błędy logiczne w wypowiedziach

Moduł 16

(język polski)

Cel: wyczerpanie uczniów na logiczną poprawność wypowiedzi.

Czas realizacji: 45 min.

Zaczynamy od przykładów wypowiedzi pozbawionych sensu informacyjnego (z powodu niegramatycznej struktury, wewnętrznej sprzeczności, mętności czy niedopowiedzenia), wypowiedzi wieloznacznych (leksykalnie lub strukturalnie), wypowiedzi, których sens został przeinaczony wbrew intencji mówiącego oraz wypowiedzi pleonastycznych. Uczniowie powinni określić, co w tych wypowiedziach razi. Do nas należy ogólne zdanie sprawy z zachodzących tam zjawisk językowych oraz sformułowanie kryteriów poprawności logicznej.

III. Argumentacja w dyskusji

Moduł 17

(język polski)

Cel: 1. uświadomienie uczniom, że różnice zdań mogą wynikać z różnego rozumienia terminów,

2. sztuka prowadzenia konstruktywnego dialogu.

Czas realizacji: 30 min. + 45 min.

Pokazujemy uczniom, że jedne spory mają charakter rzeczowy, a inne – werbalny, gdyż biorą się z odmiennego sposobu rozumienia pewnych słów. Najlepiej wykorzystać do tego celu sytuację, w której uczniowie toczą spór w istocie terminologiczny, sądząc, że jest on rzeczowy. Jeśli uczniowie sami nie zadadzą w końcu pytań: „a jak rozumiesz ten a ten termin?”, robi to nauczyciel. Uczniowie powinni dostrzec, że rozwiązania problemu są różne zależnie od rozstrzygnięć terminologicznych, że zignorowanie różnic terminologicznych uniemożliwia porozumienie. Na przykład, prawdziwość zdania „jasną myśl zawsze da się jasno wypowiedzieć” zależy od tego, jak rozumiemy „myśl”. Przy tej okazji warto uczniom zwrócić uwagę, że wieloznaczne bywają wyrażenia, których na pierwszy rzut oka nie podejrzewa się o wieloznaczność.

Charakteryzujemy typy dyskusji rzeczowych: może w nich chodzić: 1. o wspólne ustalenie prawdy, 2. o zwycięstwo w sporze (np. z przyczyn prestiżowych), 3. o wynegocjowanie wspólnej decyzji. Pytamy o przykłady z życia codziennego, przytaczamy przykłady z polemik publicznych. Przedstawiamy problemy związane z poszczególnymi typami dyskusji.

Ad 1. Pokazujemy uczniom, jakie bywają rutynowe reakcje stron w sporze rzeczowym: gdy dyskutanci są mocno przekonani do swych racji, to każdy chce mówić, a nikt nie chce słuchać; gdy są raczej niepewni swych racji, każdy woli słuchać (i ewentualnie krytykować), lecz nikt nie chce mówić. Najlepiej wykorzystać po temu okazję, gdy uczniowie tak właśnie zachowują się podczas dyskusji. Wskazujemy, że sztuka dialogu polega na zdolności do słuchania, do wniknięcia w cudzy sposób myślenia i do uwzględniania tego, co się usłyszało, we własnych wypowiedziach. W przeciwnym razie mamy dwa monologi albo ciszę. W dyskusjach promujemy nie tylko aktywność, ale i jakość argumentacji.

Ad 2. Prezentujemy chwyt erystyczne. Uczniowie mogą przeprowadzić pozorowaną dyskusję z ich wykorzystaniem, najlepiej na któryś z żywo ostatnio dyskutowanych problemów społecznych bądź na temat aktualny dla szkoły czy klasy.

Ad 3. Pokazujemy, że negocjacje mogą dotyczyć konfliktu postaw (np. ja chcę iść na prawo – a ja na lewo) lub konfliktu interesów (np. chcę kupić lody po drodze – a ja chcę zajrzeć do księgarni). Negocjacje wokół postaw często nie rokują nadziei na porozumienie. Ujawnienie zaś interesów wpływających na postawy ułatwia konstruktywne porozumienie.

DZIAŁ III. ŚWIAT WOKÓŁ NAS

I. Istnienie

Moduł 18

(fizyka, język polski lub kultura i tradycja)

- Cel: 1. wyjaśnienie podstawowych pojęć ontologii,
2. wyróżnienie człowieka jako bytu samoświadomego,
3. rozważenie, na czym polega tożsamość przedmiotu,
4. charakterystyka klasycznych stanowisk ontologicznych.

Czas realizacji: 2 x 45 min.

Charakteryzujemy pojęcie bytu, jako jedno z głównych pojęć filozofii. Pytamy: Czy istnieć to tyle, co być rzeczywistym? Czy można powiedzieć, że istnieje fikcja? Jaka jest różnica między fikcją a rzeczywistością? Co to znaczy, że czegoś nie ma? Co znaczy słowo „niebyt”? Jaka jest różnica między bytami a pozorami? Co istnieje? Czy są takie rzeczy, których istnienie jest wątpliwe? Jak może być wątpliwe, skoro pytanie zaczęło się od tego, że one „są”? Czy wszystko, co istnieje, istnieje w ten sam sposób? Jakie są różne rodzaje bytów? Przykładowe wyliczenie: rzeczy (stół), cechy rzeczy (biel), relacje między rzeczami (starszeństwo), ludzie, istoty niematerialne (Bóg), czynności ludzi (taniec), zjawiska fizyczne (grzmot) i psychiczne (smutek, myśl, złudzenie), zdarzenia, procesy (spacer, rekonwalescencja), przedmioty idealne (liczba dwa), przedmioty fikcyjne (Królowna Śnieżka). Czy pewne rodzaje bytów są niemożliwe bez innych? (Np. cechy rzeczy bez rzeczy). Jakie jeszcze byty zakładają istnienie innych bytów? Czy rzeczywistość jest jedna, czy wiele, stosownie do różnych rodzajów istnienia? A może istnieją tylko obiekty materialne, a inne byty to pozór, związany ze sposobem mówienia?

Czy przedmiot jest tym samym bytem, czy już innym, gdy płynie czas, gdy zmieniają się jego właściwości lub części składowe? Czy samochód ze zmienionym silnikiem to ten sam samochód? A gdy mu kolejno wymieniamy pozostałe części? A jak jest z tożsamością człowieka? Czy jesteś tą samą osobą, gdy stajesz się coraz starszy, gdy zmienia się twój wygląd i charakter? Czy za kilkadziesiąt lat będziesz tą samą osobą? A gdyby dokonano ci przeszczepu pewnych narządów lub gdybyś stracił pamięć? Dla czego niektórzy ludzie przeciwni są przeszczepianiu ludziom narządów zwierząt?

Charakteryzujemy klasyczne stanowiska ontologiczne: materializm i idealizm oraz monizm, dualizm i pluralizm. Pokazujemy, że wywodzą się one z pewnych rozstrzygnięć zadanych wcześniej pytań.

II. Przestrzeń

Moduł 19

(fizyka lub geografia)

Cel: uświadomienie uczniom:

- skomplikowanej natury jednego z dwóch (obok czasu) podstawowych wymiarów istnienia,
- różnorodnego użycia pojęć odnoszących się do przestrzeni,
- zależności różnych koncepcji przestrzeni od stopnia rozwoju cywilizacji (pożyczona współpraca historyka).

Czas realizacji: 2 x 45 min.

Pytamy: Czy mówiąc o przestrzeni mamy na myśli tylko przestrzeń fizyczną? Do czego jeszcze odnosimy słowo „przestrzeń”? (Przestrzeń życiowa, geograficzna,

kulturowa, duchowa, artystyczna, symboliczna, psychiczna, przestrzeń możliwości, przestrzeń dziejów). Czy jest to zbieżność istotna, czy przypadkowa? Czy wszystkie dziedziny naszej aktywności wyobrażamy sobie w sposób przestrzenny? (Por. „płaszczyzna” porozumienia, „kierunek” rozważań, „punkt” widzenia, „szerokie horyzonty”, „głęboki” namysł itp.). Jakie pojęcia służą porządkowaniu przestrzeni fizycznej? (góra – dół, prawo – lewo, przód – tył, wschód – zachód, północ – południe, powierzchnia – głębia). Czy inne rodzaje przestrzeni porządkujemy za pomocą tych samych pojęć? Zwracamy uwagę, że terminy opisujące pierwotnie wrażenia zmysłowe, służą potem często – w miarę rozwoju kultury – do wyrażania myśli abstrakcyjnych.

Czy przestrzeń istnieje niezależnie od swej zawartości, czyli przedmiotów, czy też istnieje dlatego, że obejmuje przedmioty? Przedstawiamy różne poglądy na ten temat. Zwracamy uwagę, że trudno jest wyobrazić sobie nieskończoną przestrzeń, ale skończoną – równie trudno. Opowiadamy o wpływie odkryć astronomicznych, geograficznych i fizycznych oraz wynalazków technicznych na poglądy dotyczące natury przestrzeni. Omawiamy starożytną i nowożytną wizję przestrzeni.

III. Zmiana i czas

Moduł 20

(fizyka lub historia lub kultura i tradycja)

- Cel: 1. uświadomienie uczniom istnienia różnych typów zmian,
2. rozważenie, co jest przemijalne, a co ponadczasowe,
3. prezentacja klasycznych stanowisk: determinizmu, teleologii i indeterminizmu,
4. refleksja nad subiektywnymi odczuciami upływu czasu,
5. wskazanie obiektywnych miar czasu,
6. refleksja nad wartością czasu w życiu człowieka.

Czas realizacji: 2 x 45 min.

Pytamy i w razie potrzeby naprowadzamy na odpowiedzi: Jakie są rodzaje zmian? Prosimy o przykłady różnych zmian. Pytamy, jak uczniowie byliby skłonni je pogrupować. Porządkujemy je w taki sposób: 1. ruch przestrzenny (pokazujemy jego względność); 2. zmiana jakościowa; 3. powstawanie i zanikanie.

Czy istnieje coś, co nie podlega przemijaniu? Co jest przemijalne i zmienne, a co ponadczasowe? Pytamy kolejno o: 1. wszystko, co jest dostępne zmysłom (rzeczy, ludzie, obserwowalne zjawiska, doznania); 2. to, co z powodu różnych naszych ograniczeń nie jest nam dostępne zmysłowo (dawno minione zdarzenia, kolejne pokolenia ludzkie, całość świata); 3. to, co zasadniczo nie jest dostępne zmysłom (dla wierzących – Bóg, dla wszystkich prawdy matematyczne, wartości).

Czy zmiany następują same z siebie, czy coś je wywołuje? Co jest motorem zmian? Podsuwamy przykłady różnych zmian zachodzących w przyrodzie, w życiu jednostek i społeczeństw. Odpowiedzi uczniów sprowadzamy do trzech możliwości: na zmiany wpływa konieczność, celowość lub przypadek. Pokazujemy, że z odpowiedzi podobnych do tych, których udzielają uczniowie, narodziły się klasyczne stanowiska filozoficzne: determinizm, teleologia, indeterminizm.

Czy czas płynie dla wszystkich jednakowo? Czy dla tej samej osoby każda godzina jest równa każdej innej? Co wpływa na niejednakowe poczucie upływu czasu? Jaka jest obiektywna miara czasu? (Czas przyrody: pory dnia, pory roku – i czas społeczeństwa: zegar, kalendarz). Wskazujemy, że odczuwamy upływu czasu jako podzielonego na przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. Jaką wartość przedstawia czas we współczesnym społeczeństwie? Czy czas istnieje niezależnie od zmian, czy też istnieje

je tylko dlatego, że następują zmiany? Czy gdyby w świecie nie było żadnych zmian, gdyby cały świat stanął, to nie byłoby czasu? Przedstawiamy starożytną i nowożytną koncepcję czasu.

DZIAŁ IV. KIM JESTEM

I. Człowiek na tle świata przyrody

1. Biologiczne uwarunkowania człowieka

Moduł 21

(biologia)

Cel: rozważenie z uczniami, w czym ludzie są podobni do zwierząt.

Czas realizacji: 30 min.

Pytamy o tę część natury człowieka, którą dzieli on ze zwierzętami. W czym przypominamy zwierzęta? Różne odpowiedzi szczegółowe porządkujemy, wymieniając ogólnie: cielesność, fizjologię, niezbywalne potrzeby życiowe i emocje.

Moduł 22

(język polski lub kultura i tradycja)

Cel: rozważenie z uczniami:

- a) natury i funkcji ludzkich emocji,
- b) ich wpływu na nasze życie,
- c) ich historycznej zmienności.

Czas realizacji: 30 min.

Jaką funkcję pełnią emocje? Czy bywają użyteczne? Czy bywają ślepa, groźną siłą? Czy są „złe” i „dobre” uczucia? Czy trzeba je czasem tłumić? Jak sobie radzić z niepożądanymi uczuciami? Czy można je kształtować? Jeśli tak, to w jaki sposób? Na ile wolno im ufać? Czy wolno się nimi kierować w życiu? Czy ważniejsze są uczucia, czy rozum? Czy w dawnych czasach życie emocjonalne ludzi było podobne do naszego? Czy we wszystkich epokach dominują takie same postawy uczuciowe? Czy przychodzą ci na myśl jakieś „niemodne” uczucia? Uzupełniamy wypowiedzi uczniów przykładami różnic w postawach uczuciowych dawniej i dziś (np. poczucie obrzydzenia w czasach, gdy jadano palcami ze wspólnej miski, i dziś; agresja i wrażliwość na cierpienie w średniowieczu, gdy sądy powszechnie stosowały tortury, i dziś; poczucie wstydu fizycznego w różnych epokach itp.). A czy możesz wymienić uczucia uniwersalne? Jakie dzieła literackie z dawnych epok mają nieprzemijającą wartość, gdyż ukazują ludzkie uczucia, jakie żywimy i dziś?

2. Poglądy na pochodzenie człowieka

Moduł 23

(biologia)

Cel: prezentacja poglądów na pochodzenie człowieka.

Czas realizacji: 45 min.

Omawiamy poglądy na pochodzenie człowieka: kreacjonizm i ewolucjonizm. Zwracamy uwagę, że do niedawna uważane one były za wzajemnie niezgodne. Ostatnio Jan Paweł II dopuścił prawdziwość ich obu. Omawiając kształtowanie się gatunku ludzkiego na przestrzeni dziejów, podkreślamy fakt przekształcania się ludzkiego ciała, kluczową rolę narzędzi, znaczenie mowy artykułowanej, przekształcanie przez człowieka środowiska naturalnego i wytwarzanie sztucznego.

3. Jedność gatunku ludzkiego

Moduł 24

(kultura i tradycja)

Cel: rozważenie z uczniami:

- a) cech swoiście ludzkich,
- b) jedności gatunku ludzkiego.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Czym człowiek przewyższa wszelkie zwierzęta? W razie potrzeby uzupełniamy odpowiedzi. (Potencjał i aspiracje intelektualne, język i różne formy komunikacji, świadomość historyczna, zdolność do tworzenia kultury, poczucie moralności, odpowiedzialności i obowiązku, poczucie ogólnoludzkiej wspólnoty, dla wierzących – dusza nieśmiertelna).

Czy można mówić o jedności gatunku ludzkiego? Co łączy wszystkich ludzi? Wskazujemy, że jedność gatunku ludzkiego opiera się właśnie na cechach swoiście ludzkich, wymienionych wyżej. Czy człowieczeństwo – to rozwinięcie w wyższym stopniu cech, obecnych w załączku u zwierząt, czy też jest to całkiem nowa jakość?

Można dodać pytania: W czym człowiek ustępuje niektórym zwierzętom. (Pewne zmysły i sprawność fizyczna, instynkt, zwłaszcza gatunkowy, harmonia ze środowiskiem, wrodzona zdolność do naturalnego przyjmowania śmierci, kalectwa i bólu). Czy widzisz możliwość istnienia innych istot rozumnych? Na czym mogłoby polegać ich podobieństwo do człowieka, a na czym różnice?

4. Zróżnicowanie gatunku ludzkiego

Moduł 25

(wychowanie obywatelskie)

Cel: rozważenie z uczniami:

- a) powodów zróżnicowania ludzi,
- b) dyskryminacji na tle odmienności.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Czym różnią się poszczególni ludzie między sobą (płeć, wiek, wykształcenie, rasa, narodowość, język, tradycja kulturowa, religia, upodobania, poglądy, stan majątkowy, pozycja społeczna)? Czy możesz wskazać przykłady braku tolerancji dla odmienności czy nawet dyskryminacji? A przykłady dominacji jednych ludzi nad innymi, którzy różnią się od nich pod pewnym względem? Co to jest rasizm i nacjonalizm? Jakie są społeczne konsekwencje braku tolerancji?

II. Człowiek w społeczeństwie

1. Osoba, jej godność i prawa

Moduł 26

(wychowanie obywatelskie)

Cel: rozważenie z uczniami:

- a) na czym polega godność osoby ludzkiej,
- b) jakie prawa przysługują osobie.

Czas realizacji: 30 min.

Wprowadzamy pojęcie osoby i godności osoby ludzkiej. Pytamy: Czy godność zależy od warunków zewnętrznych? Czy można naruszyć czyjąś godność, czy też jest ona niezbywalna? Mówimy o prawach człowieka, przedstawiamy obecne regulacje prawne. Pytamy o przypadki naruszania praw człowieka, w razie potrzeby uzupełniamy od-

powiedzi. Można dodać pytanie: Jakie są prawa zwierząt i nasze względem zwierząt obowiązki?

2. Wspólnoty społeczne i więzi międzyludzkie

Moduł 27

(wychowanie obywatelskie)

Cel: pogłębienie świadomości uczniów w kwestii:

- a) roli wspólnot w życiu społecznym,
- b) własnej przynależności do różnych wspólnot,
- c) historycznych korzeni niektórych wspólnot.

Czas realizacji: 30 min.

Pytamy: Jakie rodzaje wspólnot ludzkich mógłbyś wymienić? (rodzina, klasa, szkoła, zakład pracy, sąsiedztwo, kościół, społeczeństwo, naród, ludzkość). Czy ludzie przynależą do nich z wyboru, czy niezależnie od własnej decyzji? Jakie znaczenie ma dla nich ta przynależność? Do jakich wspólnot przynależysz? Jakie rodzaje więzi w nich panują? Które z nich przedstawiają dla ciebie największą wartość? Jakie twoje potrzeby zaspokajają wspólnoty, do których należysz? Czy jesteś dla nich użyteczny? Gdyby to zależało od ciebie, czy chciałbyś wyłączyć się ze swojej wspólnoty i włączyć się do innej? Dlaczego? Jakie mógłbyś wskazać przykłady wspólnot negatywnych? Na jakich więziach się opierają? Jakie widzisz sposoby przeciwdziałania tym wspólnotom?

3. Znaczenie tradycji

Moduł 28

(kultura i tradycja)

Cel: 1. ukazanie roli tradycji w życiu społecznym,

2. pogłębienie świadomości uczniów, w jakich tradycjach uczestniczą,
3. rozważenie przyczyn i spodziewanych skutków globalizacji.

Czas realizacji: 45 min.

Ukazujemy tradycję jako podstawę kształtowania ważnych wspólnot ludzkich i określania tożsamości jednostki. Pytamy: Jakich tradycji jesteś spadkobiercą? Jak to wpływa na twoje życie? Czy jesteś z tego wpływu zadowolony? Czy tradycja i nowatorstwo wykluczają się? Jaki jest sens powiedzenia „stare wino, nowe dzbany”? Podaj przykłady sytuacji, do których to powiedzenie się stosuje. Czy rozwój społeczeństw pozwala zachować ciągłość tradycji? Co znaczy słowo „globalizacja”? Jakie widzisz przyczyny globalizacji? Jakich jej skutków się spodziewasz? Czy stanowi ona zagrożenie dla lokalnych tradycji?

Moduł 29

(kultura i tradycja lub wychowanie obywatelskie)

Cel: 1. rozważenie roli religii w życiu człowieka,

2. wdrażanie uczniów do dialogu na tematy religijne mimo ewentualnych różnic światopoglądowych.

Czas realizacji: 30 min.

Pytamy o rolę religii w życiu człowieka. (Jest to pytanie zarówno do wierzących, jak i niewierzących. Ważne, aby wierzący umieli odpowiedzieć w sposób zrozumiały dla niewierzących, a niewierzący zadali sobie trud wyjścia poza własną perspektywę). Co w życiu niewierzących odgrywa tę rolę, jaką dla wierzących odgrywa religia? Jakie jest znaczenie religii w życiu nie tylko jednostek, ale i społeczeństw?

4. Dobro wspólne a jednostkowe

Moduł 30

(wychowanie obywatelskie)

Cel: 1. rozważenie z uczniami:

- a) na czym polega dobro wspólne i dobro jednostki,
- b) jakie są między nimi zależności,

2. prezentacja klasycznych stanowisk: indywidualizmu i kolektywizmu.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Na czym polega dobro wspólne i dobro jednostki? Podaj przykłady. Czy każde z nich powoduje wzrost drugiego, czy niekiedy trzeba wybierać między jednym a drugim? Jeśli trzeba wybierać, to które jest ważniejsze? Powołujemy się na przykłady różnych sytuacji. Prosimy o podobne przykłady. Pokazujemy, że z różnych odpowiedzi, jakich można udzielić na to pytanie, wyrastają dwa klasyczne stanowiska: indywidualizm i kolektywizm.

5. Regulowanie stosunków międzyludzkich

Moduł 31

(wychowanie obywatelskie)

Cel: rozważenie, jak można regulować stosunki międzyludzkie.

Czas realizacji: 30 min.

Pytamy o przykłady rywalizacji i konkurencji, znane uczniom z własnego doświadczenia. Jakie są ich dobre i złe strony? Pytamy o przykłady konfliktów między ludźmi. W jaki sposób można regulować stosunki międzyludzkie? Omawiając przykłady różnych sytuacji, naprowadzamy uczniów na odpowiedź, że regulacji tej służy siła, prawo i moralność. Pytamy: Czy rozwiązania siłowe, prawne i moralne są we wszystkich wypadkach takie same, czy się czasem różnią? Prosimy o przykłady sytuacji, w których się różnią. Podkreślamy przypadki prawa działającego przeciw moralności (np. totalitaryzm).

6. Rozwój jednostek i społeczeństw

Moduł 32

(historia)

Cel: rozważenie na różnych przykładach, na czym polega rozwój i regres.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Czy każda zmiana to rozwój? Pytamy o przykłady różnych zmian zachodzących w żywych organizmach, w społeczeństwie, w nauce, w kulturze, w życiu poszczególnych ludzi. Następnie prosimy o wskazanie, które z tych zmian określamy mianem rozwoju, a które – regresu. Pytamy: Co wspólnego mają ze sobą zmiany określone jako rozwój, a co – te określone jako regres? Zachęcamy uczniów do ogólnego określenia pojęcia rozwoju i regresu oraz do wskazania ich kryteriów.

Moduł 33

(historia, język polski lub kultura i tradycja)

Cel: rozważenie z uczniami:

- a) na czym polega rozwój człowieka,
- b) jakie są jego warunki indywidualne i społeczne.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: W jakich warunkach może nastąpić rozwój, a w jakich regres jednostki? W jakich dziedzinach ludzie mogą się rozwijać? Które z nich cenisz najbardziej? W jakim

kierunku ta sam chciałbyś się rozwijać? Czy w rozwoju osobistym trzeba mieć koniecznie świadomość celu? Czy człowiek jest odpowiedzialny za swój rozwój? Czy uważasz, że masz obowiązek się rozwijać? Czy rozwijają się tylko ludzie młodzi? Co to jest rozwój duchowy, czy może mieć miejsce tylko w ramach religii? A w ramach sztuki i filozofii? Może w jakichś jeszcze dziedzinach? Czy rozwój duchowy może łączyć ludzi o różnych przekonaniach? Jak technika i cywilizacja wpływają na rozwój potencjału ludzkiego? Czy raczej mu sprzyjają, czy stoją na przeszkodzie?

Moduł 34

(historia)

Cel: rozważenie na przykładach, zwłaszcza historycznych:

- a) jakie są warunki i mechanizmy rozwoju społeczeństw,
- b) jakie bywały przyczyny regresu i upadku społeczeństw.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy i w razie potrzeby naprowadzamy na odpowiedzi: W jakich warunkach może nastąpić rozwój społeczeństwa, a w jakich regres? Co wiesz na ten temat z historii? Kiedy rozkwitwały, a kiedy upadały wielkie cywilizacje? Co świadczy o rozwoju społeczeństwa? Jakie mechanizmy kształtują bieg historii? Czy rozwój społeczny można planować? Jakie są kryteria rozwoju, a jakie – regresu społecznego?

7. Ku czemu zmierza ludzkość

Moduł 35

(historia lub fizyka)

Cel: rozważenie, jaki może być kres ludzkiej historii:

- a) spowodowany przez samych ludzi,
- b) spowodowany przez przyrodę.

Czas realizacji: 30 min.

Pytamy: W jakich kierunkach do tej pory rozwijała się ludzkość? Czy rozwój może postępować nieskończenie, czy jego ceną jest późniejsza destrukcja, kres i zmierzch? Jaki może być kres ludzkiej historii? Czy ludzkości grożą katastrofy? Jeśli tak – to czy wywołane przez samych ludzi, czy od nich niezależne? Zwracamy uwagę na problem odpowiedzialności za środowisko naturalne. Opowiadamy o skutkach ingerencji w środowisko, o mechanizmach podejmowania szkodliwych decyzji, o środkach zaradczych. Pytamy o zagrożenia występujące w dawnych czasach (np. epidemie), które ludzkość potrafiła zażegnać.

DZIAŁ V. WARTOŚCI I POSTAWY ŻYCIOWE

I. Odpowiedzialność moralna człowieka za własne czyny

1. Moralne aspekty ludzkich działań

Moduł 36

(wychowanie obywatelskie)

Cel: 1. uwrażliwienie uczniów na moralne aspekty ludzkich działań,

2. wskazanie możliwości oceny działań według skutków i według intencji.

Czas realizacji: 30 min.

Wskazujemy, że ludzkie uczynki rozpatrywać można w różnych aspektach: np. w aspekcie produkcyjnym, zdrowotnym, politycznym, a także w moralnym. Pytamy

o przykłady różnych aspektów różnych ludzkich działań. Próbuje uzyskać od uczniów odpowiedź, na czym polega aspekt moralny. Podajemy przykłady różnych uczynków i pytamy, czy można je rozpatrywać w aspekcie moralnym. Pytamy następnie, co wspólnego mają ze sobą przykłady, przy których padła odpowiedź twierdząca. W razie potrzeby naprowadzamy na odpowiedź: moralny aspekt czynów polega na tym, że pociągają one za sobą dobre lub złe skutki lub że podjęte zostały w dobrych lub złych intencjach.

Czy skutki ludzkich uczynków zawsze są zgodne z intencjami? Podsuwamy przykłady, pytamy o inne podobne. Czy uczynki należy oceniać ze względu na ich skutki, czy ze względu na intencje? Jak to jest w prawie? A jak w religii? Które rozwiązanie wydaje ci się słuszne? Ze względu na co ty sam oceniasz siebie i innych? Czy ty sam oceniasz siebie i innych według skutków, czy według intencji?

2. Odpowiedzialność i odpowiedzialna postawa

Moduł 37

(wychowanie obywatelskie)

Cel: 1. uświadomienie uczniom dwuznaczności słowa „odpowiedzialność”,

2. odróżnienie odpowiedzialności od odpowiedzialnej postawy.

Czas realizacji: 15 min.

Pytamy o różne użycia słowa „odpowiedzialność”. Zwracamy uwagę na jego dwuznaczność. W szerokim sensie wszyscy ponosimy odpowiedzialność za swoje czyny. W wąskim sensie jedni są odpowiedzialni – ci, którzy troszczą się o skutki swych czynów, a inni nie – ci, o których mówimy, że zachowują się nieodpowiedzialnie, bo o te skutki nie dbają. Proponujemy rozróżnienie terminologiczne: Odpowiedzialność to obowiązek przewidywania moralnych skutków własnych czynów i takiego planowania działań, by te skutki były dobre. Każdy ma ten obowiązek. Odpowiedzialna postawa to dążenie do wypełniania tego obowiązku. Niektórzy do tego dążą, lecz inni nie.

Moduł 38

(wychowanie obywatelskie)

Cel: rozważenie z uczniami:

a) czym jest wolność człowieka,

b) jaki ma związek z odpowiedzialnością moralną.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Czy jest odpowiedzialny za swój czyn człowiek, który z jakiegoś powodu nie miał możliwości postąpić inaczej? Podajemy przykłady, pytamy o podobne. Wskazujemy na wolność jako na warunek odpowiedzialności. Na czym polega wolność? Czy jesteśmy w pełni wolni? Czy wolność człowieka zależy od epoki historycznej, warunków społecznych i typu kultury? Czy niewolnik w starożytnym Egipcie lub średniowieczny chłop pańszczyźniany mógł być w pełni odpowiedzialny za swoje czyny? Czy nasze cechy wrodzone i nabyte wskutek wychowania ograniczają naszą wolność? Czy zmniejszają odpowiedzialność? Czy powinny mieć wpływ na wymiar kary dla przestępców? Jaka jest praktyka społeczna? Czy jest tak, że im większe możliwości działania ktoś ma (np. posiada wykształcenie, pozycję, znaczne dochody), to tym większą ponosi odpowiedzialność moralną za swoje otoczenie? Czy nadzwyczajne okoliczności, takie jak ból, choroba czy wojna, zmniejszają odpowiedzialność moralną?

Co umożliwia odpowiedzialną postawę? (Wiedza o tym, co jest moralne, zdolność przewidywania skutków własnych działań, wrażliwość i intuicja moralna, czyli sumienie). Przypomnij sobie różne przypadki czyjegoś nieodpowiedzialnego zachowania.

Jak sądzisz – czego tam zabrakło? Czy w każdym przypadku nieodpowiedzialność ocenimy równie surowo? Czy można kształtować sumienie?

II. Różne wzory osobowe

Moduł 39

(wychowanie obywatelskie lub język polski)

Cel: 1. uświadomienie uczniom społecznej roli wzorów osobowych,
2. uwrażliwienie uczniów na to, jakie przyjmują wzory osobowe.

Czas realizacji: 30 min.

Pytamy: Kto jest twoim wzorem osobowym i dlaczego? Czy jesteś zdecydowany go naśladować? Czy sądzisz, że jest to realne? Jakie cechy przede wszystkim cenisz u innych? A jakie niedociągnięcia najłatwiej im wybaczasz? Czy bycie czyimś wzorem osobowym to jest to samo, co imponowanie mu?

Jakiego rodzaju ludzie są dla innych pozytywnymi wzorami? W jakich dziedzinach się wyróżniają? Jakie cechy są im wszystkim wspólne? Jaka jest społeczna rola wzorów osobowych? Wskazujemy, że wzory osobowe zmieniają się na przestrzeni dziejów. Dlaczego tak jest? Czy to dobrze, czy źle? Wskaż przykładowe wzory osobowe z minionych epok. Z jakich powodów przestały obowiązywać? Czy jakieś postacie z dawnych czasów nadal służą za wzór? Dlaczego?

Podaj przykłady wzorów negatywnych. Jak sądzisz, jakie są przyczyny ich popularności? Jak można by temu przeciwdziałać?

III. Spory w etyce

1. Spory o cele i o środki

Moduł 40

(wychowanie obywatelskie lub kultura i tradycja)

Cel: 1. uświadomienie uczniom różnicy między sporami o cele i o środki,
2. przekazanie im umiejętności odróżniania celów od środków.

Czas realizacji: 30 min.

Pomagamy uczniom odróżnić spory o cele od sporów o środki. Przytaczamy przykłady takich przedmiotów naszych dążeń, które są celami same w sobie. Na przykład, zdrowie jest celem samym w sobie. Wskazujemy również wartości instrumentalne, do których dążymy, ponieważ dzięki nim można uzyskać co innego. Na przykład, lekarstwo przedstawia dla nas wartość, lecz nie ze względu na siebie samo, lecz dla zapewnienia zdrowia. Pytamy o inne przykłady. Przedstawiamy przykłady różnych sporów i pytamy, czy chodzi w nich o cele, czy o środki. Zwracamy uwagę, że spory o środki są rozstrzygalne. Pytanie: „czy ten a ten środek prowadzi do tego a tego celu” na ogół da się rozstrzygnąć w świetle faktów. Inaczej ze sporami o cele – nie ma dobrej metody rozstrzygnięcia ich. Jeśli spieramy się, czy warto zażyć lekarstwo, należy upewnić się, czy istotnie pomaga ono w danej chorobie. Jeśli natomiast spieramy się, czy warto w ogóle dbać o zdrowie, nie widać już możliwości łatwego osiągnięcia porozumienia. Pokazujemy uczniom, że najczęściej nie widać na pierwszy rzut oka, czy w sporze chodzi o cele, czy o środki. Większość sporów to zamaskowane spory o środki, gdyż co do najwyższych wartości rzadko istnieją kontrowersje. Ujawnienie charakteru sporu toruje drogę do jego rozstrzygnięcia. To właśnie powinien być pierwszy krok. Jeśli w sporze chodzi o środki, należy wyjaśnić, czy istotnie prowadzą one do osiągnięcia celów (zakładając, że jest zgoda co do celów). Jeśli chodzi o cele, być może rozsądniej jest zaniechać sporu.

2. Etyka reguł i etyka sytuacji

Moduł 41

(wychowanie obywatelskie lub kultura i tradycja)

Cel: 1. uświadomienie uczniom różnicy między etyką reguł a etyką sytuacji,
2. rozważenie argumentów za i przeciw każdej z nich.

Czas realizacji: 45 min.

Pomagamy uczniom zrozumieć różnicę między etyką jednego i drugiego rodzaju. Zaczynamy od przykładu. Ktoś na mocy reguł etycznych jest zobowiązany do pewnego działania, ale konkretna sytuacja przedstawia się tak, że działanie to okaże się ostatecznie niekorzystne lub nawet szkodliwe (np. wywiązanie się z przyrzeczenia spowoduje krzywdę niewinnej osoby). Pytamy: Co ostatecznie ma decydować o naszym postępowaniu: reguły czy sytuacja? Czy zasady mają zawsze obowiązywać bezwyjątkowo, czy też z uwzględnieniem konkretnej sytuacji? Jakie są wady i zalety obu rozwiązań? Na czym polega zasada „cel uświęca środki”? Jak ją oceniasz? Czy dobrze jest się nią kierować? Na czym polega zasada „wyboru mniejszego zła”? Jak ją oceniasz? Czy dobrze jest się nią kierować? Co to jest „Złota Zasada”? Jak ją oceniasz? Czy dobrze jest się nią kierować?

3. Konflikt wartości i spory o hierarchię wartości

Moduł 42

(wychowanie obywatelskie lub kultura i tradycja)

Cel: 1. rozważenie z uczniami, na czym polegają:

- a) konflikty wartości,
- b) hierarchie wartości,

2. uświadomienie uczniom ich własnej hierarchii wartości.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy o przykłady różnych wartości. Czy zawsze można realizować je łącznie? Podaj przykłady sytuacji, kiedy z niektórych trzeba zrezygnować dla innych. Wyjaśniamy pojęcie „hierarchia wartości”. Rozważamy przykładowe problemy etyczne, w których chodzi o konflikt wartości. Mogą to być dyskutowane publicznie problemy (kara śmierci, granice obrony koniecznej, pacyfizm a obowiązek służby wojskowej, prawo do swobodnej wypowiedzi a naruszenie cudzych praw czy inne podobne). Prosimy uczniów o wskazanie w każdym z omawianych przypadków tych wartości, które pozostają ze sobą w konflikcie (np. w wypadku kary śmierci – z jednej strony powszechne prawo do życia, z drugiej sprawiedliwość i zapewnienie bezpieczeństwa społeczeństwu). Pokazujemy, że jakiegokolwiek rozstrzygnięcie tych sporów ujawnia choćby częściowo hierarchię wartości osoby, która dokonuje rozstrzygnięcia. Pytamy uczniów o ich hierarchię wartości. Jeśli mają trudności z jej określeniem, pytamy o rozstrzygnięcia pewnych problemów i wskazujemy, że rozstrzygnięcie ujawnia hierarchię wartości.

Moduł 43

(wychowanie obywatelskie lub kultura i tradycja)

Cel: prezentacja klasycznych stanowisk etycznych, ukształtowanych ze względu na wybór najważniejszych wartości.

Czas realizacji: 45 min.

Nawiązujemy do lekcji poświęconej hierarchiom wartości. Wskazujemy, że hierarchie mogą się różnić tym, co uważa się za wartość najwyższą. Pytamy, jakie wartości

są dla uczniów najważniejsze. Przedstawimy klasyczne stanowiska w etyce, ukształtowane ze względu na wybór najważniejszych wartości: egoizm, altruizm, hedonizm, epikureizm, utylitaryzm, stoicyzm.

IV. Cel i sens życia

Moduł 44

(język polski lub kultura i tradycja)

Cel: 1. rozważenie różnych możliwych celów i sensów życia, zwłaszcza roli dobra, piękna i prawdy,

2. rozbudzenie u uczniów postawy refleksyjnej wobec własnego życia.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Czy tylko takie życie ma sens, które realizuje wybrany cel? Czy tylko życie sensowne bywa szczęśliwe? Przytocz przykłady znanych ludzi, których życie miało sens. Uzasadnij wybór. Wskaż przykłady różnych ludzkich dążeń do dobra, piękna i prawdy. Dlaczego od wieków pociągały one ludzi? Którą z tych wartości wysuwały na plan pierwszy poszczególne epoki? Czy dążenie do tych wartości nadaje życiu cel i sens? Czy życie może być sensowne i celowe, chociaż się do nich nie dąży? Jak można w nich uczestniczyć? 1. Kreować je (czyścić dobro, tworzyć piękno, odkrywać prawdę). 2. Chronić je i przekazywać. 3. Doceniać je jako odbiorca. Czy uczestnictwo w nich zawsze jest świadome? Jak się je narusza? 1. Poprzez destrukcję (krzewienie zła, brzydoty, fałszu). 2. Poprzez zaniechanie (brak przeciwdziałania destrukcji, brak zainteresowania). Jakie jeszcze dążenia nadają życiu sens?

Co to jest szczęście? Na czym ono polega? Czy zapewnia je: użyteczność, doskonałość, przyjemność, ład, harmonia, spokój, poczucie zadowolenia, spełnienia i satysfakcji, poczucie godności, bogactwo, władza, miłość, umiar? Czy zdarza się, że pogoń za szczęściem odwodzi od niego? Czy szczęście zależy od okoliczności, czy każdy jest sam odpowiedzialny za własne szczęście?

Jak radzić sobie z bólem, cierpieniem i śmiercią

Moduł 45

(język polski)

Cel: rozważenie z uczniami:

a) w jaki sposób reaguje się dzisiaj z reguły na ból, cierpienie i śmierć,

b) jak można pomóc cierpiącym i osobom w żałobie.

Czas realizacji: 45 min.

Wykładamy treści programowe: przedstawiamy poglądy stoików i Epikura oraz pogląd chrześcijański. Pytamy o refleksje. Do zwolennika którego z tych poglądów zwróciłbyś się o wsparcie w cierpieniu lub żałobie? Pytamy również, jak nasza kultura podchodzi do cierpienia. Jak podchodzi do śmierci? Jeśli nie wyniknie to z wypowiedzi uczniów, zwracamy uwagę na to, że często problemy te są ignorowane jako „wstydlive”, oraz na konsumpcjonizm, kult sukcesu, młodości i bogactwa. Czy nasze społeczeństwo przewiduje rytuały związane z cierpieniem? Jakie różne postawy ludzi, związane z cierpieniem, bólem i umieraniem można dziś obserwować? Czy ludzie cierpiący znajdują wsparcie u innych, czy obyczajają w tej dziedzinie ulegają zmianie? Powołaj się na dzieła literackie lub filmowe, ukazujące takie obyczaje w przeszłości lub w innych kulturach.

Jak odbywa się zwykle umieranie i rytuały pogrzebowe? Na jaką pomoc ze strony społeczeństwa może liczyć człowiek bezradny czy cierpiący? Jakie zmiany byłyby tu pożądane? (Wychowanie do akceptacji tego, co nieuchronne, kształtowanie solidarności

z cierpiącymi, zmiana stosunku do nieuleczalnie chorych, ruch hospicyjny, uczciwe przestawianie chorym diagnozy, upowszechnienie wolontariatu, podmiotowe traktowanie cierpiących i troska o nich, wsparcie dla rodzin w żałobie). Czy to prawda, że cierpienie uszlachetnia?

V. Wartości estetyczne

1. Sztuka

Moduł 46

(wychowanie plastyczne, język polski lub kultura i tradycja)

Cel: 1. rozważenie z uczniami, co to jest sztuka i dzieło sztuki,

2. rozbudzenie zainteresowania twórczością artystyczną.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Czym jest sztuka? W jakich kontekstach używamy tego słowa? Wskazujemy jego dwuznaczność. Sztuka jako: 1. Zbiór przedmiotów wyróżnionych ze względu na specjalne właściwości. 2. Umiejętność tworzenia takich przedmiotów. Możemy odtworzyć utwór muzyczny, np. *Dla Elizy* L. Beethovena (ok. 2 min. 35 sek.), pokazać reprodukcję lub zdjęcie dzieła malarskiego, np. *Mony Lisy* L. da Vinci lub fresku *Szkoły Ateńskiej* Rafaela.

Wymień rodzaje przedmiotów, które bywają zaliczane do dzieł sztuki. Jakie są ich wspólne właściwości? Czy są to cechy fizyczne? Czy jakieś inne cechy? Czy może chodzi o reakcje odbiorcy na te przedmioty? Czy na to, co uważa się za dzieło sztuki, wpływa tradycja? Czy każdy może sam określać, czy dany przedmiot jest dziełem sztuki?

Na czym polega sztuka rozumiana jako umiejętność tworzenia? Czy chodzi tu o tworzenie według reguł, czy właśnie bez żadnych reguł? Czy można się tej umiejętności nauczyć? Czy są jakieś jeszcze inne sposoby użycia słowa „sztuka”? (Np. sztuka cyrkowa).

2. Piękno

Moduł 47

(wychowanie plastyczne, język polski lub kultura i tradycja)

Cel: 1. rozważenie z uczniami:

a) co to jest piękno,

b) jakie jest jego źródło,

2. prezentacja klasycznych stanowisk w kwestii natury piękna.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Jakiego rodzaju obiekty bywają piękne? Dlaczego tak różne przedmioty określamy jednym słowem? Czy mają jakieś cechy wspólne? Możemy odtworzyć utwór muzyczny, np. *Etiudę Rewolucyjną* F. Chopina (ok. 2 min. 45 sek.), pokazać reprodukcję lub zdjęcie dzieła malarskiego, np. *Wiosny* S. Botticello. Na czym polega piękno? Czy jest ono w nas, czy w rzeczach? Czy odczucie piękna u różnych ludzi jest takie samo? Czy te same przedmioty wywołują u różnych ludzi takie same odczucia? Czy natężenie i czas trwania odczucia jest zawsze taki sam? Czy różne kultury i różne epoki historyczne tak samo pojmują piękno? Podaj przykłady. Czy istnieją powszechne i niezmiennie wzorce piękna? Dlaczego zmienia się moda? Opowiedz o zmianie własnych upodobań, związanych z przemijaniem mody. Czy to znaczy, że coś przestało być piękne, a zaczyna być piękne co innego?

Jak uzasadniamy, dlaczego coś jest piękne? Mówimy o tej rzeczy czy o swoim odczuciu? Jeśli coś się zmienia pod pewnymi względami, to czy zmienia się też ocena jego piękna? (Przykłady).

Dlaczego uważamy piękno za wartość? Czy odczucie piękna zmienia nas? Czy jest przyjemne? Czy ludzie chcą doznawać piękna? Czy cenią sobie przedmioty piękne, czy własne odczucia? Czy piękno nie jest bardziej nudne niż brzydota?

Przestawiamy klasyczne stanowiska filozoficzne w kwestii natury piękna: obiektywizm i subiektywizm. Pokazujemy, że ich źródłem są odmienne odpowiedzi na niektóre z zadanych wcześniej pytań.

3. Forma dzieła sztuki

Moduł 48

(wychowanie plastyczne, język polski lub kultura i tradycja)

Cel: 1. prezentacja różnych sposobów rozumienia formy dzieła sztuki,

2. rozważenie na przykładach:

a) form różnych dzieł sztuki,

b) różnic między tymi formami.

Czas realizacji: 45 min.

Co rozumiemy przez formę? Pomagamy uczniom odróżnić następujące znaczenia tego słowa: 1. Układ elementów, z których zbudowane jest dzieło sztuki, np. barw i linii na płaszczyźnie obrazu (przykład: *Bajka* St. I. Witkiewicza), wysokich i niskich tonów następujących po sobie w różnym tempie itp. (przykład: początek *Małej muzyki nocnej* W.A. Mozarta). 2. Duchowa treść dzieła w odróżnieniu od materialnego nośnika (deski czy płótna, farb w malarstwie, marmuru czy drewna w rzeźbie itp.). 3. Wzór, według którego artysta powinien tworzyć dzieło (przykład: posąg *Doryforosa* dłuta Polikleta).

Czy wszyscy ludzie dostrzegają w dziełach sztuki takie same formy? (Można przedstawić znane obrazki o „podwójnej” formie, które można różnie postrzegać, np. rysunek sześcianu). Powołujemy się na przykłady różnego odbioru dzieł sztuki.

Co wpływa na postrzeganie takich, a nie innych form? Podsuwając odpowiednie przykłady, naprowadzamy uczniów na odpowiedzi: zależy to od kultury, epoki historycznej, indywidualnych cech człowieka, jak wiek, wykształcenie czy obycie z dziełami sztuki.

4. Twórczość i odtwórczość

Moduł 49

(wychowanie plastyczne, język polski lub kultura i tradycja)

Cel: 1. rozważenie z uczniami:

a) czym jest twórczość i odtwórczość,

b) kto to jest twórca i odtwórca,

2. zachęta do działalności twórczej.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: O jakim działaniu mówimy, że jest twórcze? Czy twórczość jest tylko ludzką aktywnością? Czy przyroda tworzy? Czym się różni twórczość od odtwórczości? Czy możemy mówić o twórczości seryjnej? Czy pianista, wirtuoz lub aktor teatralny są odtwórcami czy twórcami? Czy kopiowanie dzieła sztuki jest twórczością?

Prosimy o wymienienie osób, które uczniowie uważają za twórców. Pytamy, co łączy tych ludzi, dlaczego nazywa się ich twórcami? Prowadzimy do uogólnienia: Kogo nazywamy twórcą? Czy może być nim każdy człowiek, czy powinien mieć jakieś specjalne predyspozycje? Może powinien być jakoś wykształcony? Co oznacza termin „twórca ludowy”?

Prosimy o przykłady obiektów, które zdaniem uczniów są wynikiem działalności twórczej. Podkreślamy ich różnorodność. Pytamy o różnicę między odkryciem naukowym a działalnością twórczą (np. czy sformułowanie twierdzenia Pitagorasa było odkryciem,

czy twórczością?). Inspirujemy dyskusję. Dalej koncentrujemy się na twórczości artystycznej. Pytamy: Co powstaje w wyniku działalności twórczej? Czy wytwarzanie dowolnego nowego przedmiotu jest działalnością twórczą? Czy każdy przedmiot, zespół dźwięków, zespół słów może być określony jako efekt działalności twórczej? Jeśli nie, to czym się one wyróżniają wśród innych? Może wzbudzają uczucie piękna, wzniosłości, poruszają, szokują? Może są po prostu nowe, niepowtarzalne, postrzegane jako niezwykle?

Czy uważasz siebie za twórcę? Dlaczego? Opowiedz o swojej twórczości. Jaka wartość przedstawia twórczość dla twórcy? Czy wolisz być odbiorcą, czy twórcą?

5. Przeżycie estetyczne

Moduł 50

(wychowanie plastyczne, język polski lub kultura i tradycja)

Cel: 1. rozważenie z uczniami:

- a) czym jest przeżycie estetyczne,
  - b) czym różni się od innych ludzkich emocji,
2. pobudzenie uczniów do refleksji nad własnymi przeżyciami estetycznymi.

Czas realizacji: 45 min.

Pomagamy uczniom w wyodrębnieniu przeżyć estetycznych spośród innych rodzajów przeżyć. Pytamy: Na czym polega przeżycie estetyczne? Może jest sposobem poznania czegoś? Może doznaniem złudzenia, o którym wiemy, że jest złudzeniem? A może doznaniem przyjemności? Czym się różni od innych ludzkich emocji, przeżyć (np. doznania dobra, miłości, nadziei, strachu, obrzydzenia)? Możemy przedstawić uczniom reprodukcję lub zdjęcie dzieła sztuki, np. C. Moneta *Impresja – wschód słońca* i na tym przykładzie rozpatrywać specyfikę przeżycia estetycznego.

Czy możemy się uczyć przeżywania estetycznego? W jaki sposób? Co musi zaistnieć, aby nastąpiło przeżycie estetyczne? (Obiekt, wewnętrzna trwała predyspozycja człowieka i jego odpowiednie nastawienie w danej chwili). Czy obserwujesz u siebie takie predyspozycje i odpowiednie nastawienie? Na czym one polegają?

6. Funkcje dzieła sztuki

Moduł 51

(wychowanie plastyczne, język polski lub kultura i tradycja)

Cel: rozważenie funkcji dzieł sztuki.

Czas realizacji: 45 min.

Pomagamy uczniom w określeniu, dlaczego istnieją dzieła sztuki i dlaczego ludzie chcą mieć z nimi kontakt. Pytamy o funkcje dzieła sztuki. Jeśli od razu pojawią się odpowiedzi – prosimy o przykłady. W razie potrzeby najpierw przedstawiamy przykłady i naprowadzamy na następujące odpowiedzi: 1. Wywoływanie przeżyć estetycznych u odbiorców. 2. Wywoływanie różnych innych uczuć (poza przeżyciami estetycznymi): przyjemności, wstrząsu, wzniosłości, więzi z Bogiem, zaskoczenia, strachu, obrzydzenia. 3. Funkcje lecznicze, terapeutyczne, usuwanie pewnych nagromadzonych emocji. 4. Poznawcza rola sztuki. 5. Rozpowszechnianie jakiejś postawy ideowej (religijnej, filozoficznej, politycznej, patriotycznej) – tzw. sztuka zaangażowana. 6. Rozwijanie wyobraźni i wewnętrznej swobody u odbiorców. 7. Oddziaływanie wychowawcze – budowanie osobowości, kształtowanie postaw moralnych. 8. Przekazywanie wiedzy o innych kulturach, z których pochodzą dzieła sztuki. 9. Zaspokajanie prestiżu właściciela dzieła sztuki. 10. Funkcje ekonomiczne – dzieło sztuki jako skarb.

DZIAŁ VI. FILOZOFIA I KULTURA ANTYCZNA

I. Cechy umysłowości starożytnych Greków i Rzymian, które umożliwiły im stworzenie kultury śródziemnomorskiej

Moduł 52

(kultura i tradycja lub historia)

Cel: przekazanie uczniom wiedzy o cechach umysłowości starożytnych Greków i Rzymian.

Czas realizacji: 45 min.

Przedstawiamy systematyczny wykład treści programowych.

Grecy:

Umiłowanie mądrości. Zadziwienie światem. Dociekliwość. Umiejętność stawiania pytań. Poszukiwanie w świecie obiektywnych praw, ładu i harmonii. Łączenie racjonalnego myślenia z plastyczną wyobraźnią. Poczucie wysokiej godności człowieka. Ukształtowanie ideału doskonałego człowieka.

Rzymianie:

Poczucie wartości wspólnoty państwowej. Poczucie wartości prawa respektującego indywidualnego człowieka. Surowość moralna i silne poczucie obowiązku. Tolerancja wobec innych kultur i umiejętność uczenia się od innych ludów.

II. Filozofia starożytnej Grecji

1. Filozofia jako umiłowanie mądrości. Wezwanie: „Poznaj samego siebie”. Główne problemy, dyscypliny, poglądy i pojęcia filozoficzne, ukształtowane w starożytnej Grecji

Moduł 53

(kultura i tradycja lub historia)

Cel: zapoznanie uczniów z głównymi problemami, dyscyplinami, poglądami i pojęciami filozoficznymi, ukształtowanymi w starożytnej Grecji.

Czas realizacji: 45 min.

Przedstawiamy systematyczny wykład treści programowych.

Główne problemy:

Natura świata zewnętrznego: z czego powstał, dlaczego się zmienia i co jest w nim niezmiennego, czy zmiany są konieczne czy przypadkowe, czy materia i przestrzeń są podzielne w nieskończoność, czy czas wraca do punktu wyjścia.

Sposoby poznawania świata: jaka jest rola zmysłów i rozumu w poznaniu, czy można osiągnąć wiedzę pewną.

Natura człowieka: czy jest wolny, jakie jest jego miejsce w społeczeństwie, jak może osiągnąć mądrość i szczęście, jakie przymioty winien posiadać, jaki jest cel i sens życia.

Funkcjonowanie społeczeństwa: jaka jest najlepsza forma rządów, czy ustroj społeczny zależy tylko od woli i umowy ludzi, czy podlega obiektywnym normom.

Natura i działanie Absolutu (Boga): czy jest twórcą świata, czy wprawia świat w ruch, na czym polega jego istnienie, jak ludzie mogą go poznać.

Podstawowe dyscypliny: logika – nauka o formach myślenia jako dyscyplina przygotowawcza, ontologia – nauka o byciu, epistemologia – nauka o poznaniu, aksjologia – nauka o wartościach, a w jej obrębie: etyka – nauka o wartościach moralnych i estetyka – o wartościach estetycznych.

Najważniejsze poglądy:

w *ontologii*: koncepcja przyrody żywej i przyrody mechanicznej, materializm, idealizm, realizm;

w *epistemologii*: empiryzm, racjonalizm, sceptycyzm, relatywizm;

w *etyce*: hedonizm, epikureizm, stoicyzm;

w *estetyce*: koncepcja sztuki naśladowczej i sztuki natchnionej.

Podstawowe pojęcia: filozof, mędrzec, sofista, dusza, wolność, tworzywo świata, byt, atom, idea, substancja, forma, materia, Absolut, natura, kosmos, logos, harmonia, dobro, piękno, prawda, dzielność etyczna.

2. Najwybitniejsi filozofowie greccy i ich poglądy, najważniejsze nurty i szkoły

Moduł 54

(kultura i tradycja lub historia)

C e l: zapoznanie uczniów:

- a) z postaciami najwybitniejszych filozofów greckich,
- b) z najważniejszymi greckimi szkołami filozoficznymi.

C z a s r e a l i z a c j i: 2 x 45 min.

Przedstawiamy systematyczny wykład treści programowych.

Filozofia przedsokratejska:

- a. Jońska filozofia przyrody (Tales, Heraklit, Parmenides, Demokryt): pierwsze pytania filozoficzne z jakiego tworzywa powstał świat i co jest w nim niezmiennego; ciągła zmienność rozumnej przyrody składającej się z przeciwieństw; istnieje jeden niezmienny byt, a niebytu nie ma; istnieją niepodzielne, wieczne, ruchliwe atomy o cechach wyłącznie geometrycznych oraz próżnia i z nich powstają przemijające światy.
- b. Pitagoreizm (Pitagoras): świat powstał z liczb; obowiązek filozofa organizowania życia społecznego według harmonii kosmosu; etyka dyscypliny wewnętrznej i odpowiedzialności.
- c. Sofiści (Protagoras, Gorgiasz): koncepcja umowy społecznej, relatywizm poznawczy „człowiek jest miarą wszechrzeczy”; kluczowe znaczenie retoryki w życiu społecznym, a zwłaszcza w państwie demokratycznym.

Sokrates

a. Forma filozofowania:

- nie pisał dzieł filozoficznych
- był mistrzem w prowadzeniu dyskusji na tematy etyczne.

b. Poglądy:

- dobrze postępować można tylko wiedząc, co jest dobre
- nigdy nie należy nikogo krzywdzić
- chociaż „wiem, że nic nie wiem” – staram się zdobyć wiedzę.

Platon

a. Życie i działalność:

- uczeń Sokratesa
- autor kilkudziesięciu dialogów filozoficznych
- założyciel Akademii w Atenach.

b. Poglądy:

- o ideach: istnieją niezmysłowe, niezmienne i wieczne idee, poznawane przez ludzi tylko na drodze myślenia; są wzorcami dla zmiennych i przemijających przedmiotów zmysłowych, cielesnych

- o duszy: dusza ludzka składa się z rozumu, woli i pożądlności, jest nieśmiertelna i wędruje przez kolejne ciała; z konieczności przebywania w ciałach może być kiedyś wyzwolona; wiedzę zdobywa pomiędzy kolejnymi wcieleniami przez bezpośredni kontakt z ideami; uczenie się jest przypominaniem sobie przez duszę idei
- o państwie: doskonałe państwo powinno być ukształtowane według niezmiennej idei państwa, a więc samo być niezmienne; dobro państwa polega na wyznaczeniu właściwej funkcji poszczególnym grupom ludzi, stosownie do ich predyspozycji i zdolności.

Arystoteles

a. Życie i działalność:

- uczeń Platona
- autor kilkudziesięciu dzieł filozoficznych
- założyciel Licejonu w Atenach.

b. Poglądy:

- o wiedzy: narzędziem wiedzy jest logika, której przedmiotem są zasady poprawnego myślenia; wiedza dzieli się na teoretyczną i praktyczną; teoretyczna (metafizyka, matematyka i szeroko rozumiana fizyka) odnosi się do rzeczywistości, a praktyczna (etyka, polityka, poetyka, ekonomika, retoryka) – do ludzkiego działania
- o istnieniu: istnieją jednostkowe, dostępne zmysłom byty, czyli substancje, złożone z aktywnej i nieprzestrzennej formy oraz biernej i przestrzennej materii
- o poznaniu: poznanie świata rozpoczyna się od doświadczenia zmysłowego, opracowywanego następnie przez rozum; rozum rozważa również problemy filozoficzne niezależne od doświadczenia zmysłowego
- o człowieku: należy w życiu kierować się zasadą umiaru i „złotego środka”.

Filozofia epoki hellenistycznej (z udziałem Rzymian):

a. Cel filozofowania: osiągnięcie przez człowieka szczęścia; warunkiem szczęścia jest spokój wewnętrzny, aprawdę szczęśliwym człowiekiem jest tylko mędrzec panujący nad swoim życiem duchowym.

b. Szkoły:

- stoicyzm (Zenon, Seneka, Marek Aureliusz): szczęście to całkowite zapanowanie nad emocjami, niezależność od zmiennych okoliczności życia i głębokie odczucie jedności z rozumną naturą świata
- epikureizm (Epikur, Lukrecjusz): szczęście to bezpośrednie odczuwanie radości własnego istnienia, możliwe po usunięciu ze świadomości niepokojów i obaw
- sceptycyzm (Pirron): szczęście to osiągnięcie spokoju wewnętrznego przez odrzucenie niepokojących pytań o naturę rzeczywistości, na które nie ma odpowiedzi.

III. Inne osiągnięcia kultury starożytnej Grecji i Rzymu

Moduł 55

(kultura i tradycja lub historia)

Cel: zapoznanie uczniów z wielkimi osiągnięciami starożytnych Greków i Rzymian w różnych dziedzinach kultury (poza filozofią).

Czas realizacji: 45 min.

Przedstawiamy systematyczny wykład treści programowych.

Osiągnięcia kultury śródziemnomorskiej:

Podstawy matematyki.

Początki nauk przyrodniczych, psychologii i historii jako odrębnych dyscyplin.
Głęboka mitologia.

Ogromna wiedza astronomiczna.

Wielka poezja, dramat, dzieła plastyczne.

Rozwinięcie różnych form współżycia społecznego, w tym: udoskonalenie sztuki retoryki oraz stworzenie wzorów ustrojów państwowych: demokracji, republiki, cesarstwa.

D. SPOSÓB REALIZACJI LEKCJI FILOZOFII W KLASIE III

OGÓLNE UWAGI O LEKCJACH FILOZOFII W KLASIE III

Lekcje te nie wprowadzają nowego materiału, lecz przypominają (w razie potrzeby – uzupełniają), utrwalają i systematyzują treści wprowadzone w klasie I i II, wskazując na ich wzajemne powiązania. Nauczyciel musi więc przede wszystkim zyskać orientację, co uczniowie pamiętają z przerobionego materiału. Materiał ten powinien w ogólnym zarysie przypomniany. W najlepszym razie przypomną go uczniowie, odpowiadając na pytania nauczyciela. Nauczyciel upewni się dzięki temu, że odpowiednie lekcje zostały wcześniej przeprowadzone, a materiał choć w części zapamiętany, a ci uczniowie, którzy nie umieliby udzielić odpowiedzi na pytania nauczyciela, usłyszą stosowne przypomnienie. W najgorszym razie nauczyciel sam przypomni zapomniane treści filozoficzne. Gdyby nigdy wcześniej nie były one realizowane – przedstawi je skrótowo po raz pierwszy.

Tak więc lekcje te zaczynają się od pytań nauczyciela, podobnie jak w dwóch poprzednich klasach. Jest jednak pewna istotna różnica. Realizacja treści programowych wychodziła od pytań bardzo szczegółowych, np.: W jakie zmysły wyposażony jest człowiek? Jakie są rodzaje wspólnot społecznych? W III klasie nie ma ani czasu, ani potrzeby prowadzić tak szczegółowych rozważań. Zaczynamy od pytań ogólnych: Jak poznajemy świat? Jakie problemy powstają wskutek istnienia więzi społecznych? Zadaniem uczniów jest odwołanie się do wcześniej szczegółowo zrealizowanych treści, aby odpowiedzieć na pytania nauczyciela. W razie trudności – nauczyciel pokazuje powiązania między pytaniami, które stawia, a zrealizowanymi wcześniej treściami filozoficznymi. Niniejsze lekcje poświęcone są nie szczegółowym rozważaniom, lecz przypomnieniu wprowadzonych treści oraz usystematyzowaniu ich, wskazaniu ich wzajemnych powiązań w celu syntetycznego przedstawienia znacznej części problematyki filozoficznej.

SPOSÓB REALIZACJI TREŚCI PROGRAMOWYCH W KLASIE III

1. Jak poznajemy świat

Moduł 1 (III)

(osobny czas do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy)

C e l: sprawdzenie przyswojenia przez uczniów treści filozoficznych zawartych w modułach 1-8;

przypomnienie i ugruntowanie tych treści;

wskazanie ich wzajemnych powiązań;

systematyczne omówienie problemu władz poznawczych człowieka i przypomnienie różnych stanowisk filozoficznych w tej kwestii.

C z a s r e a l i z a c j i: 45 min.

Zaczynamy od najogólniejszych pytań: Jak poznajemy świat? Czy jest jeden tylko sposób poznawania go, czy więcej? Jakie władze poznawcze możesz wyróżnić? Czy była o nich mowa na wcześniejszych lekcjach? Przy jakich okazjach? Naprowadzamy na odpowiedzi w razie potrzeby. Przechodzimy do pytań coraz bardziej szczegółowych, np.: Z jakimi pytaniami zwrócisz się do zmysłów, a z jakimi do rozumu? Staramy się pomóc uczniom, by w poszukiwaniu odpowiedzi sięgnęli do dawniejszych lekcji, by nie zastanawiali się nad nimi od początku. Ma to na celu także wpojenie uczniom umiejętności integrowania nabywanej wiedzy. W razie potrzeby przechodzimy do wykładu i do syntetycznego omówienia tematu lekcji.

Przykład TESTU: na końcu lekcji, 5-8 min.

Uporządkuj w trzech grupach następujące pojęcia: wzrok, kojarzenie, intuicja, dotyk, smak, rozumowanie, bezpośrednie przeświadczenie, pamięć, racjonalizm, subiektywne odczucie, empiryzm. Na czele każdej grupy umieść jedno pojęcie.

2. Autorytet, poglądy zdroworozsądkowe i przekonania warunkowane emocjami.

Moduł 2 (III)

(osobny czas do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy)

Cel: sprawdzenie przyswojenia przez uczniów treści filozoficznych zawartych w modułach 9-11;

przypomnienie i ugruntowanie tych treści;

wskazanie ich wzajemnych powiązań;

zestawienie i ocena różnych źródeł ludzkich przekonań.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Czy wszelkie nasze przekonania uzasadniamy, odwołując się do doświadczenia, do rozumu lub do intuicji? Jak jeszcze je uzasadniamy? W razie potrzeby podsuwamy przykłady, sugerujące trafne odpowiedzi. Pytamy, czy uczniowie przypominają sobie lekcje, w czasie których omawiane były te zagadnienia. Co było wtedy powiedziane? Na zakończenie pytamy o ocenę różnych źródeł ludzkich przekonań.

Przykład TESTU: na końcu lekcji, 5-8 min.

Wskaż (np. przez podkreślenie), które emocje mogą być pomocne ludziom w racjonalnym poznawaniu świata: złość, smutek, zdziwienie, wesołość, przygnębienie, zainteresowanie, obrzydzenie, radość, zawziętość, gniew. Napisz krótko (jedno – dwa zdania) o wybranych przez siebie emocjach, dlaczego tak sądzisz.

3. Filozofia a nauka oraz zagadnienie prawdy

Moduł 3 (III)

(osobny czas do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy)

Cel: sprawdzenie przyswojenia przez uczniów treści filozoficznych zawartych w modułach 12-13;

przypomnienie i ugruntowanie tych treści;

usystematyzowanie wiedzy o poznaniu filozoficznym i naukowym, o ich wzajemnych powiązaniach i różnicach oraz o pojęciu prawdy.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy o różnice między nauką a filozofią. W razie potrzeby odwołujemy się do prostych przykładów. Prosimy o wyróżnienie wśród wskazanych problemów tych,

które są filozoficzne, i tych, które są naukowe. Pytamy, czym uczniowie się kierują przy tym podziale. Po czym poznają, że problem jest filozoficzny bądź naukowy? Pomagamy im na tej podstawie ustalić różnice. Pytamy, czy pamiętają lekcje poświęcone temu zagadnieniu. Pytamy też o powiązania nauki i filozofii, w razie potrzeby znowu sięgając do przykładów. Odpowiedzi – jak się można spodziewać, fragmentaryczne – uzupełniamy i porządkujemy. Przypominamy także klasyczną definicję prawdy (zaczynając od pytań o nią) oraz stosunek do niej nauki i filozofii.

Przykład TESTU: na końcu lekcji, 5-8 min.

Połącz nazwę koncepcji prawdy z jej definicją:

a. nazwy: 1. wewnątrzjęzykowa, 2. klasyczna, 3. pragmatyczna

b. definicje:

sąd jest prawdziwy sam w sobie, ale zawsze dla kogoś, o ile uznanie go jest dla tej osoby użyteczne

sąd jest prawdziwy, gdy pasuje do ogółu innych sądów

sąd jest prawdziwy, gdy jest zgodny z rzeczywistością.

4. Język jako narzędzie myślenia i komunikacji

Moduł 4 (III)

(osobny czas do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy)

Cel: sprawdzenie przyswojenia przez uczniów treści filozoficznych zawartych w modułach 14-17;

przypomnienie i ugruntowanie tych treści;

usystematyzowanie wiedzy o roli języka w komunikacji i o jego wpływie na sposób myślenia.

Realizacja: 45 min.

Pytamy: Jakie dobrodziejstwa i niebezpieczeństwa tkwią w języku? Zachęcamy do przypomnienia sobie odpowiednich lekcji. W razie potrzeby podsuwamy przykłady użycia języka w dobrych i złych celach i prosimy o nazwanie tych celów. Jakie funkcje pełnią wypowiedzi? Jak odpowiedzialnie posługiwać się językiem? Co to znaczy „mówić jasno”? W kolejnych – raczej dość ogólnych – pytaniach nawiązujemy do treści odpowiednich modułów. Porządkujemy zebrane wiadomości.

Przykład TESTU: na końcu lekcji, 5-8 min.

Połącz odpowiednio w pary:

a. rodzaje wypowiedzi: 1. ocena, 2. fikcja literacka, 3. sugestia, 4. rozkaz, 5. opis, 6. przekleństwo

b. funkcje wypowiedzi: 1. przekaz informacji, 2. ekspresja emocji, 3. sygnalizowanie nie wprost, 4. wytyczne działania, 5. wartościowanie, 6. usprawnienie współpracy.

5. Istnienie, przestrzeń i czas

Moduł 5 (III)

(osobny czas do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy)

Cel: sprawdzenie przyswojenia przez uczniów treści filozoficznych zawartych w modułach 18-20;

przypomnienie i ugruntowanie tych treści;

wskazanie ich wzajemnych powiązań;
przypomnienie, czym jest ontologia i jaką problematykę podejmuje;
usystematyzowanie tej problematyki.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Co to jest ontologia? Jaką problematykę podejmuje? Czy przypominasz sobie lekcje poświęcone tym problemom? Jakie stanowiska i kierunki zostały wtedy scharakteryzowane? W razie potrzeby uzupełniamy wypowiedzi, przeprowadzając systematyczny wykład.

Przykład TESTU: na końcu lekcji, 5-8 min.

Przyporządkuj pojęciom: a. ruch przestrzenny, b. zmiana jakościowa, c. powstawanie lub zanikanie – następujące przykłady zjawisk:

1. kwitnienie drzewa, 2. obieg Ziemi wokół Słońca, 3. śmierć zwierzęcia, 4. lot samolotu, 5. parowanie, 6. namalowanie obrazu.

6. Człowiek na tle świata przyrody

Moduł 6 (III)

(osobny czas do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy)

Cel: sprawdzenie przyswojenia przez uczniów treści filozoficznych zawartych w modułach 21-25;

przypomnienie i ugruntowanie tych treści;

wskazanie ich wzajemnych powiązań;

usystematyzowanie wiedzy o podobieństwach i różnicach zachodzących między człowiekiem a zwierzętami oraz o jedności i wewnętrznym zróżnicowaniu gatunku ludzkiego.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Jakie cechy człowiek dzieli ze zwierzętami? Czym się od nich różni? Jakie są poglądy na pochodzenie człowieka? Na czym polega jedność gatunku ludzkiego? A czym ludzie różnią się między sobą? Co to jest tolerancja? W razie potrzeby uzupełniamy wypowiedzi.

Przykład TESTU: na końcu lekcji, 5-8 minut.

Wypisz w dwóch kolumnach cechy człowieka: 1. wspólne ze zwierzętami, 2. swoiście ludzkie.

7. Człowiek w społeczeństwie

Moduł 7 (III)

(osobny czas do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy)

Cel: sprawdzenie przyswojenia przez uczniów treści filozoficznych zawartych w modułach 26-35;

przypomnienie i ugruntowanie tych treści;

wskazanie ich wzajemnych powiązań;

przeгляд filozoficznej problematyki dotyczącej stosunków międzyludzkich.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Co to znaczy, że człowiek jest istotą społeczną? Jakie problemy powstają wskutek istnienia społecznych więzi międzyludzkich? Zachęcamy do możliwie obszernego wyliczenia przykładów, pomagamy je uogólnić i wyrazić je w bardziej filozoficznym

języku. Jakie stanowiska filozoficzne ukształtowały się w odpowiedzi na tego rodzaju problemy? Przypominamy odpowiednie treści programowe. Porządkujemy przypominane wiadomości.

Przykład TESTU: na końcu lekcji, 5-8 minut.

Przyporządkuj pojęciom: a. rozwój, b. regres – następujące procesy, którym podlegają poszczególni ludzie bądź społeczeństwa: 1. zanik wiedzy, 2. podnoszenie dobrobytu, 3. uleganie modzie, 4. wzrost wrażliwości moralnej, 5. izolowanie się ludzi od siebie, 6. instrumentalne traktowanie ludzi, 7. upowszechnianie się czytelnictwa poezji, 8. upowszechnianie się narkomanii, 9. kurczenie się przyrody nie tkniętej ręką człowieka.

8. Odpowiedzialność moralna człowieka i wzory osobowe

Moduł 8 (III)

(osobny czas do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy)

C e l: sprawdzenie przyswojenia przez uczniów treści filozoficznych zawartych w modułach 36-39;

przypomnienie i ugruntowanie tych treści;

wskazanie ich wzajemnych powiązań.

C z a s r e a l i z a c j i: 45 min.

Pytamy: Co znaczy słowo „moralność”? A „odpowiedzialność” i „odpowiedzialna postawa”? Jaki jest związek moralności z odpowiedzialnością? A odpowiedzialności z wolnością? Co mówiło się na lekcji poświęconej tym zagadnieniom? W razie potrzeby uzupełniamy wypowiedzi, przypominamy treści programowe (także dotyczące wzorów osobowych), porządkujemy zebrane wiadomości.

Przykład TESTU: na końcu lekcji, 5-8 minut.

Przyporządkuj, zgodnie z własnymi przekonaniem, typy wzorów osobowych – dwóm postawom: a. odpowiedzialnej i b. nieodpowiedzialnej: 1. wybitny lekarz, 2. sprawiedliwy sędzia, 3. sprawny sprzedawca narkotyków, 4. handlarz bronią oferujący ją stronom walczącym ze sobą, 5. fizyk budujący bomby atomowe, 6. członek grupy antyterrorystycznej.

9. Różne spory w etyce

Moduł 9 (III)

(osobny czas do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy)

C e l: sprawdzenie przyswojenia przez uczniów treści filozoficznych zawartych w modułach 40-45;

przypomnienie i ugruntowanie tych treści;

wskazanie ich wzajemnych powiązań;

przeгляд i usystematyzowanie problematyki z zakresu etyki.

C z a s r e a l i z a c j i: 45 min.

Pytamy: Co to jest etyka? Czy to to samo, co moralność? Podaj przykłady sporów z dziedziny etyki. Prosimy o liczne przykłady. Pytamy, czy można te przykłady jakoś uporządkować. Pytamy o rodzaje sporów w etyce. Przypominamy spory o cele i o środki, etykę reguł i sytuacji. Co to jest konflikt wartości i hierarchia wartości? Co to są naczelne wartości? Co przykładowo można uznać za takowe? Jakie klasyczne stanowiska ukształtowały się w etyce ze względu na wybór naczelnych wartości? W razie potrzeby uzupełniamy wypowiedzi, porządkujemy zebrany materiał.

Przykład TESTU: na końcu lekcji, 5-8 min.

Przyporządkuj stanowiskom etycznym: a. egoizmowi, b. altruizmowi, następujące cechy ludzkie: 1. dbałość o dobro drugiego człowieka, 2. chęć dzielenia się dobrem własnym z innymi ludźmi, 3. koncentrowanie się na własnych przyjemnościach, 4. poświęcanie swojego czasu innym ludziom, 5. przyjmowanie postawy agresywnej wobec innych ludzi.

10. Wartości estetyczne

Moduł 10 (III)

(osobny czas do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy)

Cel: sprawdzenie przyswojenia przez uczniów treści filozoficznych zawartych w modułach 46-52;
przypomnienie i ugruntowanie tych treści;
wskazanie ich wzajemnych powiązań;
przeгляд i usystematyzowanie problematyki z zakresu estetyki.

Czas realizacji: 45 min.

Pytamy: Co znaczy słowo „estetyka”? Jakie przykładowo problemy podejmuje? Jakimi pojęciami operuje? Jakie pojęcia z dziedziny estetyki były analizowane podczas zajęć z filozofii? Jakie problemy były rozważane? Być może jedni uczniowie zaczną przypominać innym minione lekcje, być może my będziemy musieli przedstawić problematykę z zakresu estetyki, uporządkować ją i zachęcić do refleksji.

Przykład TESTU: na końcu lekcji, 5-8 min.

Podkreśl pojęcia, z pomocą których można opisać swoiste właściwości dzieła sztuki z zakresu plastyki: 1. forma, 2. roślina, 3. gniew, 4. szybkość, 5. piękno, 6. zapach, 7. iluzja, 8. ciężar, 9. wzniosłość, 10. egoizm.

11. Filozofia i kultura antyczna

Moduł 11 (III)

(osobny czas do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy)

Cel: sprawdzenie przyswojenia przez uczniów treści filozoficznych zawartych w modułach 52 oraz 54-55;
przypomnienie i ugruntowanie tych treści, czyli usystematyzowanie wiedzy o kulturze antyku, a zwłaszcza o filozofii.

Czas realizacji: 45 min.

Zadajemy pytania sprawdzające znajomość treści programowych dotyczących kultury antyku. Zaczynamy przy tym od pytań najogólniejszych. W wypadku satysfakcjonujących odpowiedzi przechodzimy do pytań bardziej szczegółowych, w wypadku braku odpowiedzi zastępujemy przepytanie syntetycznym wykładem.

Przykład TESTU: na końcu lekcji, 5 min.

Przyporządkuj pojęcia filozofom:

- a. filozofowie:** 1. Tales 2. Sokrates 3. Arystoteles 4. Pirron 5. Platon 6. Pitagoras
7. Protagoras, 8. Demokryt
- b. pojęcia lub powiedzenia:** 1. idea 2. woda 3. wiem, że nic nie wiem” 4. sceptycyzm
5. człowiek jest miarą wszechrzeczy” 6. sceptycyzm 7. atom 8. kosmos.

12. Najważniejsze dyscypliny i kierunki filozoficzne

Moduł 12 (III)

(osobny czas do dyspozycji dyrektora lub wychowawcy)

Cel: sprawdzenie przyswojenia przez uczniów treści filozoficznych zawartych w module 53, czyli znajomości dyscyplin, pojęć, kierunków i poglądów filozoficznych zapoczątkowanych w starożytnej Grecji, a nadto – znajomości tych klasycznych stanowisk, które wprowadzane były w innych modułach i nie są związane z myślą grecką; w razie potrzeby – uzupełnienie wiedzy uczniów w tym zakresie, usystematyzowanie jej i ugruntowanie.

Czas realizacji: 45 min.

Zaczynamy od pytania: Jakie poglądy, dyscypliny itp. możesz wymienić? Gdy pojawiają się wstępne odpowiedzi, naprowadzamy na uzupełnienie listy: Jaki pogląd jest temu a temu przeciwstawny? Jaki kierunek zainicjował ten a ten filozof? Nie ograniczamy się do wyliczenia; należy jeszcze przypomnieć znaczenie wymienianych pojęć i uporządkować materiał. W miarę możliwości powinni to robić uczniowie naprowadzani przez nas na właściwe odpowiedzi pomocniczymi pytaniami.

Przykład TESTU: na końcu lekcji, 5-8 min.

Wskaż pojęcia, dotyczące tych samych zagadnień: 1. indetreminizm 2. ewolucjonizm 3. doświadczenie 4. pluralizm 5. idealizm 6. intuicja 7. monizm 8. rozum 9. determinizm 10. kreacjonizm 11. materializm.

5. PRZEWIDYWANE OSIĄGNIĘCIA UCZNIÓW

1. Rozumienie, na czym polega filozofia, jakie pytania stawia, z jakich dyscyplin się składa, czym różni się od nauki.
2. Rozumienie treści problemów filozoficznych, rozstrzygnięć i cudzej argumentacji. Zdolność samodzielnego zreferowania cudzych poglądów oraz zdolność ich oceny.
3. Jasne wypowiadanie się.
Umiejętność oceny cudzych wypowiedzi pod względem poprawności logicznej.
Umiejętność ujawniania cudzych przemilczanych założeń.
4. Umiejętność uzasadniania własnych poglądów, spokojnego słuchania ich krytyki i rzeczowej odpowiedzi na tę krytykę.
5. Skłonność do zdziwienia i do refleksji nad sobą i światem, dostrzeżenie wartości tej refleksji.
6. Uwrażliwienie na wartości etyczne, estetyczne i poznawcze.
7. Skłonność do odkrywania i ewentualnie budowania własnej tożsamości, do wyboru sposobu życia i własnej hierarchii wartości.
Świadomość odpowiedzialności za siebie i własne czyny.
8. Świadomość godności ludzkiej i praw człowieka.
Szacunek dla człowieczeństwa, tolerancja wobec odmienności.
9. Znajomość niektórych poglądów filozoficznych, zwłaszcza ukształtowanych w starożytnej Grecji, i postaci wielkich filozofów.
Orientacja w dorobku kulturowym antyku.
10. Krytyczna postawa wobec pozornych oczywistości.
11. Świadomość nierozstrzygalności pewnych problemów.

6. INDEKS POJEĆ, PROBLEMÓW I NAZWISK

Hasła wymienione w Indeksie odsyłają do dwóch części *Programu*:

1. do trzeciego rozdziału zatytułowanego „Treści programowe” (oznaczenie: litera D oznacza Dział, pierwsza liczba rzymska oznacza numer Działu, druga liczba rzymska i liczba arabska szczegółowo wskazują miejsce w Dziale)
2. do rozdziału czwartego, część C, pt. „Sposób realizacji poszczególnych treści programowych w klasach III” (litera R i numer modułu).

Absolut – D: VI, II,1; VI, II, 2

agresja – R: 22

altruizm – D: V, III,4; R: 43

artysta – D: V, V,1; R: 48

Arystoteles – D: VI, II,2; R: 11; 54

aspiracje intelektualne – R: 24

atom – D: VI, II,1; R: 53; 54

autorytet – D: I, II,1; R: 9

Beethoven, L. van – R: 46

błędy logiczne – D: II, II

bogactwo – R: 44; 45

bohater – R: 9; 10

Botticelli, S. – R: 47

Bóg – D: III, I,2; R: 18; 20

ból –

– a kultura i obyczaje ludzi – R: 45

– a odpowiedzialność – D: V, I,3; R: 38

– a zwierzęta – R: 24

– jak sobie z nim radzić – D: V, IV,3

brzydota – D: V, IV,1; R: 44; 47

byt –

– pojęcie – D: III, I,1; R: 18

– w filozofii starożytnych Greków – D: VI, II,1;
R: 53, 54

– rodzaje bytów – D: III, I,2; R: 18

– tożsamość bytów – D: III, I,3; R: 18

całość świata – R: 20

cesarstwo – R: 55

cechy –

– atomów – R: 54

– prawda jako cecha złożonych wypowiedzi
R: 38

– rzeczy – R: 18

– swości ludzkie – D: IV, I,3; R: 24

– umysłowości starożytnych Greków i Rzymian
– D: VI, I; R: 52

– wrodzone i nabyte ludzi – R: 38

Chopin, F. – R: 47

choroba – R: 38

chrześcijaństwo – D: V, IV,3; R: 45

cielesność – D: IV, I,1; R: 21, 54

cywilizacja – D: IV, II,6; R: 19, 33, 34

czas –

– jako wartość – R: 20

– jego natura – D: III, III,4; R: 20

– jego trwanie a odczucie piękna – R: 47

– jego wpływ a tożsamość przedmiotów – D: III,
I,3; R: 18

– to, co ponadczasowe – R: 20

– w filozofii starożytnych Greków – R: 53

demokratyczne państwo, ustrój – R: 54,55

Demokryt – R: 54

destrukcja –

– dobra, piękna i prawdy – D: V, IV,1;
R: 44

– a rozwój – D: IV, II,7; R: 35

determinizm – D: III, III,3; R: 20

dialog – D: II, III,3; R: 17, 29; 54

dobro –

– a autorytety – R: 9

– a odpowiedzialność – R: 37

– a skutki i intencje ludzkich zachowań – D: V,
I,1; V, I,2; R: 36

– a uczucia – R: 22

– dążenie do niego jako cel i sens życia ludzkiego – D: V, IV,1; R: 44

– w filozofii starożytnych Greków – D: VI, II,1;
R: 53, 54

– wspólne a jednostkowe – D: IV, II,4;
R: 30, 31

dociekliwość – D: I, I,1; R: 4, 52

doskonałość – R: 44, 52, 54

dualizm – D: III, I,4; R: 18

dusza – D: VI, II,1; R: 24, 53, 54

dyskusja – D: II, III,2; R: 10, 14, 17, 54

- egoizm – D: V, III,4; R: 43
- emocje –
- a mowa, pismo i elektroniczne środki komunikacji – R: 15
  - a podobieństwo ludzi do zwierząt – R: 21
  - a środki stylistyczne stosowane przez pisarzy – R: 14
  - czym są – D: I, II,3; R: 11, 22
  - ich funkcja, możliwość kształtowania i kontroli – D: IV, I,1; R: 22
  - ich wpływ na przekonania – D: I, II,3; R:11
  - ich rodzaje – D: I, II,3; R: 11
- epistemologia – D: VI, II,1; R: 53
- Epikur – D: V, IV,3; R: 45, 54
- epikureizm –
- czym jest – R: 54
  - a klasyczne stanowiska w etyce – D: V, III,4; R: 43
  - w filozofii starożytnej Grecji i Rzymu – D: VI, II,2; R: 53
- erystyka – R: 17
- estetyka, estetyczny –
- przeżycie estetyczne – D: V, V,5,6; R: 50, 51
  - w filozofii starożytnych Greków – D: VI, II,1; R: 53
- etyka, etyczny –
- a konflikty wartości – R: 42
  - etyka reguł i etyka sytuacji – D: V, III,2; R: 41
  - klasyczne stanowiska – D: V, III,2; R: 43, 53
  - w filozofii starożytnych Greków – D: VI, II,1; R: 53, 54
- ewolucjonizm – D: IV, I,2; R: 23
- falsz – D: I, IV,1; V, IV,1; R: 5, 13, 44
- fikcja – D: I, II,3; R: 11, 14, 18
- filozofia, filozoficzny – D: I, I,2; I, II,2; I, III,1; I, III,2; IV, I,3; VI, II,1; VI, II,2; R: 4, 10, 12, 18, 20, 33, 47, 51, 52, 53
- fizjologia – D: IV, I,1; R: 21
- forma –
- filozofowania – R: 54
  - jako składnik bytu (u Arystotelesa) – R: 54
  - komunikacji – D: IV, I,3; R: 24
  - myślenia – R: 53
  - społeczna – D: VI, III; R: 53, 55
  - w dziele sztuki – D: V, V,3; R: 48
  - inne – D: VI, II, 1
- gatunek ludzki – D: IV, I,2; IV, I,3; IV, 1,4; R: 23, 24
- Grecja, Grecy – D: VI, I; VI, II,1; VI, III; R: 8, 12, 52, 53, 54, 55
- gniew – R: 11
- godność – D: IV, II,1; R: 26, 44, 52
- harmonia – D: VI, II,1; R: 24, 44, 53
- hedonizm – D: V, III,4; VI, II,1; R: 43, 53
- hierarchia wartości – D: V, III,3; R: 41, 42, 43
- historia – D: IV, II,6; V, II,7; R: 34, 35, 55
- hospicjum (ruch hospicyjny) – R: 45
- idea – D: VI, II,1; R: 53, 54
- idealizm – D: III, I,4; VI, II,1; R: 18, 53
- idealizm teoriopoznawczy – D: I, I,4; R: 8
- ideał człowieka – R: 52
- ideowa postawa – D: V, V,6; R: 51
- indywidualizm – D: IV, II,4; R: 30
- instynkt – R: 24
- intencje – D: V, I,1; R: 16, 36
- intuicja – D: I, I,3; V, I,4; R: 7,8
- intuicjonizm – D: I, II,4; R: 8, 38
- istnienie –
- cel istnienia dzieł sztuki – R: 51
  - czasu – R: 20
  - innych (poza ludźmi) istot rozumnych – R: 24
  - intuicji – R: 7
  - pojęcie – D: III, I,1; R: 18
  - powszechnych i niezmiennych wzorców piękna – R: 47
  - przestrzeni – D: III, II,3; R: 19
  - sposoby istnienia – D: III, I,2; R: 18, 20
  - w filozofii starożytnych Greków – R: 53, 54
  - istnienie zmian – R: 20
- Jan Paweł II – R: 23
- jakość – R: 24
- język –
- jako cecha gatunku ludzkiego – D: IV, I,3; R: 24
  - jako narzędzie myślenia – D: II, I,2; R: 14
  - jako źródło niebezpieczeństw – D: II, I,2; R: 14
  - jako źródło zróżnicowania gatunku ludzkiego – D: IV, I,4; R: 14, 25
  - jego wpływ na percepcję – D: II, I,2; R: 14
  - koncepcja wewnątrzjęzykowa prawdy – R: 13
  - język mowy, pisma i elektronicznych środków komunikacji – D: II, I,3; R: 15
- kalectwo – R: 24
- konieczność – D: III, III,3; R: 20, 53, 54
- konflikty –
- interesów – R: 17
  - między bogactwem treści a ryzykiem błędu – R: 6
  - między ludźmi – R: 31
  - między władzami poznawczymi – D: I, I,4; V, III,3; R: 8

- postaw – R: 17
- wartości – R: 42
- konkurencja – D: IV, II,4; R: 31
- konsumpcjonizm – R: 45
- kosmos – D: VI, II,1; R: 53, 54
- kreacjonizm – D: IV, I,2; R: 23
- kres ludzkości – D: IV, II,7; R: 35
- kultura – R: 45
- kultury – R: 51

- ludzkość – D: IV, II,2; IV, II,7; R: 27, 35
- Lukrecjusz – R: 54

- ład – R: 44, 52

- manipulacja – D: II, I,2; R: 14
- Marek Aureliusz – R: 54
- materia – D: VI, II,1; R: 53
- materializm – D: III, I,4; VI, II,1; R: 18, 53
- materialne obiekty – R: 18
- mądrość – R: 53
- mędrzec – D: VI, II,1; R: 53, 54
- mętność – R: 16
- miłość – R: 44, 50
- mitologia – R: 55
- młodość – R: 45
- moda – R: 47
- monizm – D: III, I,4; R: 18
- moralna –
  - intuicja (sumienie) – D: V, I,4; R: 38
  - ocena – R: 11
  - odpowiedzialność – R: 38
  - postawa – D: V, V,6; R: 51
  - surowość – R: 52
- moralne –
  - aspekty ludzkich działań – R: 36
  - rozwiązania – R: 31
  - skutki – D: V, I,2; R: 37
  - wartości – R: 53
  - wiedza o tym, co jest moralne – D: V, I,4; R: 38
  - zasady – D: IV, II,5
- moralność – D: IV, II,5; R: 31
  - poczucie moralności – R: 24
- mowa – D: II, I,3; R: 15, 23
- Mozart, W. A. – R: 48
- myślenie życzeniowe – D: I, II,3; R: 11
- Monet, C. – R: 50

- nacjonalizm – D: IV, I,4; R: 25
- nadzieja – R: 50
- narodowość – D: IV, I,4; R: 25
- naród – D: IV, II,2; R: 27
- narzędzia –
  - język narzędziem komunikacji – R: 14
  - język narzędziem myślenia – D: II, I,2; R: 14
  - kluczowa rola narzędzi w kształtowaniu się gatunku ludzkiego – R: 23
  - logika jako narzędzie wiedzy – R: 54
  - natura – D: VI, II,1; R: 53
    - Absolutu – D: VI, II,1; R: 53
    - czasu – D: III, III,3
    - człowieka – D: VI, II,1; R: 21, 53
    - emocji – R: 22
    - piękna – R: 47
    - przestrzeni – D: III, II,3; R: 19
    - rozumna świata – R: 54
    - rzeczywistości – R: 54
    - świata zewnętrznego – D: VI, III; R: 53
    - zmian – D: III, III,4
  - naturalne –
    - przyjmowanie śmierci – R: 24
    - środowisko – D: IV, II,7; R: 23, 35
  - nauka – D: I, I,2; I, II,2, I, III,1, I, III,2; IV, I,3; VI, III; R: 4, 10, 12, 53
  - naukowa –
    - działalność – R: 13
    - wiedza – R: 3
  - naukowe –
    - metody – R: 12
    - odkrycia – R: 12, 49
  - negocjacje – R: 17
  - niebyt – D: III, I,1; R: 18, 54
  - nieskończoność –
    - podzielności materii i przestrzeni – R: 53
    - przestrzeni – R: 19
    - rozwoju ludzkości – D: IV, II,7; R: 35
  - niewolnik – R: 38
  - norma – R: 14

  - obiektywność –
    - obiektywne normy w ustrojach społecznych – R: 53
    - obiektywne prawa – R: 52
    - obiektywne miary czasu – R: 20
    - obiektywność piękna – D: V, V,2; R: 47
    - obiektywny wymiar czasu – D: III, III,4
  - obowiązek – D: IV, I,3; V, I,2; R: 24, 26, 33, 37, 42, 52, 54
  - obrzydzenie – R: 22, 50, 51
  - oczywistość – D: I, II,2; R: 10
  - odczucie –
    - jedności z rozumną naturą świata (u stoików) – R: 54
    - piękna – R: 47
    - radości własnego istnienia (u epikurejczyków) – R: 54
    - wpływu czasu – D: III, III,4; R: 20
  - odpowiedzialność – R: 37, 54
    - jako właściwość gatunku ludzkiego – R: 24

- jej warunki i granice – D: V, I,3; R: 38
- poczucie odpowiedzialności – D: IV, I,3
- powszechna – D: V, I,2
- uczonych i filozofów – D: I, III,2; R: 12
- w nadzwyczajnych okolicznościach – D: V, I,3
- za środowisko naturalne – D: IV, II,7; R: 35
- za swoje czyny – R: 37
- za własne szczęście – D: V, IV,2; R: 44
- za swój rozwój – R: 53
- odpowiedzialna postawa – D: V, I,2; R: 36, 37, 38
- odtwórczość, odtwórca – D: V, V,4; R: 49
- ontologia – D: III, I,4; VI, II,1; R: 18, 53
- osoba – D: IV, II,1; R: 18, 20, 26
- osobowe wzory – D: V, II,1; V, II,2; R: 39
- osobowość } jej budowanie jako funkcja dzieła sztuki – D: V, V, 6
- pamięć – R: 4, 18
- Parmenides – R: 54
- Pirron – R: 54
- pismo – D: II, I,3; R: 15
- Platon – D: VI, II,2; R: 54
- pluralizm – D: III, I,4; R: 18
- potencjał – D: IV, II,6; R: 24, 33
- pojęcia –
  - filozoficzne w starożytnej Grecji – D: VI, II,1; VI, II,2; R: 53
  - Sokratesa, Platona i Arystotelesa – R: 54
  - jako przyczyna różnicowania ludzi – R: 25
  - jak radzić sobie z bólem, cierpieniem i śmiercią (stoików, Epikura i chrześcijański) – D: V, IV,3; R: 45
  - na naturę czasu – D: III, III,4;
  - na naturę przestrzeni – D: III, II,3; R: 19
  - na naturę zmian – D: III, III,3
  - na temat przedmiotu poznania – R: 8
  - na pochodzenie człowieka – D: IV, I,2; R: 23
  - zdroworożadkowe, utarte, oczywiste – D: I, II,2; R: 10
- potrzeby –
  - niezbywalne życiowe człowieka – D: IV, I,1; R: 21
  - zaspokajane przez wspólnoty – R: 27
- postrzeżenie – D: I, I,1
- powstawanie (jako forma zmiany) – R: 20
- poznanie –
  - a emocje – R: 11
  - a intuicja – D: I, I,3
  - a przeżycie estetyczne – R: 50
  - epistemologia, nauka o poznaniu – R: 53
  - jego przedmiot – D: I, I,4; R: 8, 48
  - rola rozumu w aktywnym poznawaniu rzeczywistości – D: I, I,2; R: 4, 53
  - klasyczne stanowiska – D: I, I,4; R: 8
- w filozofii starożytnej Grecji – D: VI, II,1, R: 53
- wezwanie: Poznaj samego siebie” – D: VI, II,1
- Absolutu (Boga) – R: 53
- u Arystotelesa – R: 54
- idei u Platona – R: 54
- relatywizm poznawczy sofistów – R: 54
- władze poznawcze człowieka i ich możliwy konflikt – D: I, I,4; R: 8
- zmysłowe – D: I, I,1; R: 2, 53
- pozór – D: III, I,1; R: 18
- pragmatyczna koncepcja prawdy – R: 13
- prawa –
  - człowieka (osoby) – D: IV, II,1; R: 26
  - poczucie wartości prawa w umysłowości starożytnych Rzymian – R: 52
  - poszukiwanie w świecie obiektywnych praw jako cecha umysłowości starożytnych Greków – R: 52
  - teoretyczne, nauki – R: 3
  - zwierząt – R: 26
- prawo –
  - a intencje i skutki ludzkich czynów – R: 36
  - do swobodnej wypowiedzi – R: 42
  - jako środek regulacji stosunków międzyludzkich – D: IV, II,1; R: 26
  - naruszanie cudzych praw – R: 42
  - przeciw moralności – D: IV, II,5
- prawda –
  - absolutna i względna – R: 13
  - cztery sposoby użycia słowa prawda (w znaczeniu klasycznym, pragmatycznym, wewnątrzjęzykowym i dzieła literackiego) – R: 13
  - jako cel dążenia w życiu – D: V, IV,1; R: 44
  - jako cel dyskusji – D: II, III,2; R: 17
  - jako termin służący ocenie wypowiedzi – R: 13
  - prawdy matematyczne – R: 20
- propaganda – D: II, I,2
- Protagoras – R: 54
- próżnia – R: 54
- przemijalne (to, co przemijalne) – R: 20
- przestrzeń – D: III, II,1,2,3; R: 19
- jej podzielność – R: 53
- przestrzenna materia (u Arystotelesa) – R: 54
- przestrzenny ruch – R: 20
- przyjemność –
  - a przeżycie estetyczne – R: 50
  - jako źródło szczęścia – R: 44
  - wywoływanie przyjemności jako funkcja dzieła sztuki – R: 51
- przypadek – D: III, III,3; R: 20, 53
- Rafael – R: 46

- racjonalizm –
  - jako stanowisko teoriopoznawcze – D: I, I,4
  - w filozofii starożytnych Greków – D: VI, II,1; R: 53
- racjonalne myślenie –
  - a życzeniowe – R: 11
  - łączenie racjonalnego myślenia z plastyczną wyobraźnią jako cecha umysłowości starożytnych Greków – R: 52
- rasa jako przyczyna zróżnicowania ludzi – D: IV, I,4; R: 25
- rasizm – D: IV, I,4; R: 25
- realizm –
  - klasyczne stanowisko teoriopoznawcze – D: I, I,4; R: 8
  - w filozofii starożytnych Greków – D: VI, II,1; R: 53
- religia –
  - a funkcja dzieła sztuki – R: 51
  - a uczynki oceniane ze względu na ich skutki i intencje – R: 36
  - jej posiadanie cechą swoiście ludzką – D: IV, I,3; R: 25
  - jej rola w życiu i rozwoju człowieka i społeczeństwa – R: 29, 33
  - jako powód zróżnicowania gatunku ludzkiego – D: IV, I,4; R: 26
- regres –
  - przyczyny regresu i upadku społeczeństw – D: IV, II,6; R: 34
  - sens pojęcia – D: IV, II,6; R: 32
  - warunki regresu jednostek – D: IV II,6; R: 33
- reguła –
  - a twórczość artystyczna – D: V, V,1; R: 46
  - etyka reguł – D: V, III,2; R: 41
  - reguły gramatyczne a wpływ telewizji i komputerów na język – R: 15
- republika – R: 55
- retoryka –
  - jej udoskonalenie przez Greków i Rzymian – R: 55
  - u sofistów i Arystotelesa – R: 54
- rozum –
  - a intuicja – R: 7
  - a uczucia – R: 22
  - co robi – D: I, I,2; R: 4, 53
  - jako składnik duszy (u Platona) – R: 54
  - jako władza poznawcza – R: 8
  - rozumna natura świata (u stoików) – R: 54
  - w poznaniu (u Arystotelesa) – R: 54
- rozwój –
  - a zmiana – D: IV, II,6; R: 32
  - filozofia jako warunek powstania i rozwoju nauk – R: 12
  - jednostek i społeczeństw – D: IV, II, 6; R: 33, 34
  - ludzkości – D: IV, II,7; R: 35
  - społeczeństw a ciągłość tradycji – R: 28
  - wpływ rozwoju kultury na zmianę sensu terminów – R: 19
  - wpływ rozwoju cywilizacji na różne koncepcje przestrzeni R: 19
  - wpływ telewizji i komputerów na rozwój języka – R: 15
  - wyobraźni i wewnętrznej swobody u odbiorców jako funkcja dzieła sztuki – D: V, V,6; R: 51
- rzeczywistość –
  - a fikcja – D: I, II,3; III, I,1; R: 18
  - a język – R: 14
  - a rozum – D: I, I,2; R: 4
  - a zmysły – D: I, I,1; R: 2
  - jedna czy jest ich wiele – R: 18
  - jej pojęcie – D: III, I,1
  - prawda jako zgodność sądu z rzeczywistością – R: 13
  - u starożytnych Greków –
  - jako przedmiot wiedzy teoretycznej – u Arystotelesa – R: 54
  - niepoznawalna – u sceptyków – R: 54
- satisfakcja – jako warunek szczęścia – R: 44
- sąd (zdanie twierdzące) –
  - jego formułowanie jest funkcją rozumu – R: 4
  - jego prawdziwość w ujęciu koncepcji: klasycznej, pragmatycznej i wewnątrzjęzykowej – R: 13
- selekcja –
  - a język – R: 14
  - a rozum – R: 4
- siła – jako sposób regulacji stosunków międzyludzkich – D: IV, II,3; R: 31
- Seneka – R: 54
- skarb – dzieło sztuki w funkcji skarbu – R: 51
- skutki –
  - a postawa moralna, odpowiedzialna – D: V, I,2; V, I,4; R: 36, 37, 38
  - globalizacji – R: 28
  - ingerencji w środowisko – R: 35
  - złe i dobre ludzkich zachowań – D: V, I,1
- sofiści – R: 54
- Sokrates – D: Vi, II,2; R: 54
- solidarność – z cierpiącymi – R: 45
- sprawiedliwość – a kara śmierci – R: 42
- społeczeństwo –
  - a cierpienie – R: 45
  - a czas – D: III, III,4; R: 20

- a konieczność, celowość i przypadek – D: III, III,3; R: 20
- a religia – R: 29
- a rozwój i regres – D: IV, II,6; R: 34
- jako rodzaj wspólnoty – D: IV, II,2; R: 27
- jego bezpieczeństwo – R: 42
- jego rozwój a zachowanie ciągłości tradycji – R: 28
- warunki jego rozwoju – R: 34
- w filozofii starożytnej Greków – R: 53
- stoicyzm –
- a klasyczne stanowiska w etyce – D: V, III,4; R: 43
- czym jest – R: 54
- w filozofii starożytnej Grecji i Rzymu – D: VI, II,2; R: 53
- stosunki międzyludzkie – R: 31
- a nieuleczalnie chorzy – R: 45
- substancja – D: VI, II,1; R: 53
- sumienie – D: V, I,4; R: 38
- sztuka –
- a kopiowanie – R: 49
- a rozwój duchowy R: 33
- czym jest – D: V, V,1; R: 46
- jej forma – D: V, V,3; R: 48
- jej funkcje – D: V, V,6; R: 51
- jej koncepcje w starożytnej Grecji – D: VI, II,1; R: 53
- jej tworzenie cechą swoiście ludzką – D: IV, I,3
- szum informacyjny – jako niebezpieczeństwo tkwiące w języku – D: II, II,1; R: 14
- Tales – R: 54
- technika –
- a rozwój potencjału ludzkiego – R: 33
- a rozwój społeczeństw – D: IV, II,6
- zdolność do jej tworzenia cechą swoiście ludzką – D: IV, II,3
- teleologia – D: III, III,3; R: 20

- tolerancja –
- jej brak – D: IV, I,4; R: 25
- właściwość umysłowa starożytnych Rzymian – R: 52
- uczucia – R: 22
- a sztuka – R: 49
- umiar –
- jako warunek szczęścia – R: 44
- w filozofii starożytnych Greków – R: 54
- utilitaryzm – klasyczne stanowisko w etyce – D: V, V,4; R: 43
- władze poznawcze – D: I, I; R: 8
- wnioskowanie – D: I, I,2; R: 5
- jako funkcja rozumu – R: 4
- wolność –
- jako warunek odpowiedzialności – D: V, I,3; R: 38
- w filozofii starożytnych Greków i Rzymian – D: VI, II, 1; R: 53
- wstrząs – jego wywołanie funkcją dzieła sztuki – R: 51
- wstyd – R: 22
- wyobraźnia –
- jej rozwijanie funkcją dzieła sztuki – D: V, V,6; R: 51
- w umysłowości starożytnych Greków R: 52
- zanikanie – jako forma zmiany – R: 20
- zdrowy rozsądek – D: I, II,2; R: 11
- zdziwienie – D: I, I,2; R: 11
- Zenon (twórca stoicyzmu) – R: 54
- Złota Zasada – D: V, III,2; R: 41
- zmiennność –
- emocji – R: 22
- poczucia oczywistości – D: I, II,2; R: 10
- w filozofii starożytnej Grecji – R: 54
- zmysły – R: 1, 2, 3, 4, 20, 24
- w filozofii starożytnej Grecji – R: 53, 54
- zwierzęta – R: 1, 18, 21, 24, 26

7. PROPOZYCJE LEKTUR DLA UCZNIÓW I DLA NAUCZYCIELI

DLA UCZNIÓW:

1. J. Gaarder, *Świat Zofii*, przekład I. Zimnicka, Jacek Santorski & Co Agencja Wydawnicza
2. W. Reaper, L. Smith, *Przewodnik po krainie idei dla początkujących. Religia i filozofia dawniej i dziś*, przekład J. Łoziński, WSiP, Warszawa 1995
3. L.L. Grateloup, *Wędrowki po filozofii*, przekład: E. Burska, S. Cichowicz, A. Lewańska, J. Migasiński, Wydawnictwo Siedmioróg, Wrocław 1997
4. H. Delf, J. Georg-Lauer, C. Hakenesch, M. Lemcke, *Leksykon filozoficzny dla młodzieży*, przełożyli: K. Krzemieniowa, Z. Kuderowicz, red. nauk. B. Markiewicz, wyd. „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1996

DLA NAUCZYCIELI:

1. *Antologia filozofii antycznej. Od Talesa do Plotyna*, wybór i opracowanie K. Kubala, P. Paczkowski, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1998
2. *Atlas filozofii*, przełożyła z niemieckiego Barbara Markiewicz
3. O. Cetwiński, *Wieczory z Palladą. Popularny zarys historii filozofii*, wyd. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa
4. D. Collinson, *Pięćdziesięciu wielkich filozofów*, przełożyła M. Wyrzykowska, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań
5. R. Ingarden, *O dyskusji owocnej słów kilka*, w tegoż: *Książeczka o człowieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1975
6. P. Koziński, *Błędy logiczne w wypowiedziach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego
7. M. Lipman (et. al.), *Filozofia w szkole*, wyd. CODN, Warszawa 1996
8. M. Łojek, *Teksty filozoficzne dla szkoły średniej*. Wybór tekstów, WSiP, Warszawa
9. B. Markiewicz, *Filozofia dla szkoły średniej*, w przygotowaniu dla WSiP
10. G. Vesey, P. Foulkes, *Słownik encyklopedyczny. Filozofia*, seria: Collins, red. nauk. M. Środa, Wydawnictwo RTW, 1997